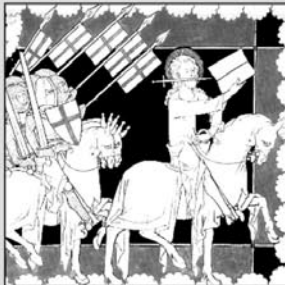

KLIÓ 2018/1

TÖRTÉNELMI SZEMLÉZŐ FOLYÓIRAT

A tartalomról:

Titkos életrajz Theodóra
császárnőről
Közvetlen demokrácia
Svájcban
Bojkottált olimpia
Orwell évében

A történettudomány külföldi eredményei magyarul

KLIO. Történelmi szemlélő folyóirat

Szerkesztőbizottság: Orosz István akadémikus, professor emeritus DE, *elnök*;
Bárány Attila akadémiai doktor, egyetemi tanár, DE, *főszerkesztő*;
dr. Fodor Mihályné ny. főiskolai adjunktus, NYF, DE; Kozári Monika PhD
MTA Doktori Tanács; Madarász Imre CSc habil. egyetemi docens, DE és
Reszler Gábor PhD főiskolai tanár, NYE, *szerkesztők*.

Műszaki szerkesztő: Erdélyi Tamás.

A borító Borsi Csaba munkája.

Nyomtatták a Kapitális Nyomdában, Debrecenben.

A szerkesztőség címe: dr. Fodor Mihályné,
Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet
4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Telefon: 52-512 900/23 096

Kiadja a KLIÓ Alapítvány.

Kuratórium: Solymosi László akadémikus, professor emeritus, DE, *elnök*;
Barta Róbert habil. egyetemi docens, DE; Bitskey István akadémikus,
professor emeritus, DE; Györkös Attila habil. egyetemi docens, DE
és Pete László habil. egyetemi docens, DE.

Megjelent

a Magyar Tudományos Akadémia,
a Nemzeti Kulturális Alap és
a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelmi Intézete
támogatásával.

nka
Nemzeti Kulturális Alap

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja:

<http://real-j.mtak.hu/2048/>

A KLIÓ az interneten is olvasható: <http://www.c3.hu/~klio>

e-mail címek: fodor.mihalyne@arts.unideb.hu

erdelyi37tamas@gmail.com

A folyóirat megjelenik minden negyedév közepső hónapjában. Előfizethető a KLIÓ Alapítványnál (4033 Debrecen, Herpay Gábor u. 50. Adószám: 18792234-1-09). Előfizetési díj egy évre 800 Ft + postaköltség.

ISSN 1216–2965

E számunk szerzői

Blaskó Barbara PhD-hallgató, DE

Debreczeni Márk PhD-hallgató, DE

Erős Vilmos habil. egyetemi docens, DE

F. Molnár Mónika tudományos munkatárs, MTA BTK

Fodor Mihályné ny. főisk. adjunktus, NYF; a KLIÓ szerkesztője, DE

Gyarmati Enikő történész, absolváló PhD-hallgató, EKE

Hendrik Dávid PhD-hallgató, DE

Kurunczi Jenő PhD történész, Gyula

Madarász Imre CSc. habil. egyetemi docens, DE

Murber Ibolya habil. egyetemi docens, ELTE BTK

Peterecz Zoltán PhD egyetemi docens, EKE

Sashalmi Endre PhD. habil. egyetemi tanár, PTE BTK

Szilágyi Imre ny. tudományos főmunkatárs, Magyar Külügyi Intézet

Takács Bálint PhD-hallgató, DE

Varga Dániel PhD-hallgató, ELTE Új- és Jelenkori Történeti Tanszék

Végh Loretta Vivien MA-hallgató, DE

Veszprémy Márton történész, könyvtáros, OSZK

(*Rövidítések:* DE: Debreceni Egyetem; EKE: Eszterházy Károly Egyetem, Eger; ELTE BTK: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar; MTA BTK: Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont; NYF: Nyíregyházi Főiskola (ma NYE: Nyíregyházi Egyetem); PTE BTK: Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar; OSZK: Országos Széchényi Könyvtár

Felhívás

Kérjük szerzőinket, hogy négyévesnél régebbi anyagot ne válasszanak ki ismertetésre! Elvárjuk, hogy a recenziók szerzői mindenkor a szakma erkölcsi normáinak megfelelően dolgozzanak, és írásuk benyújtásával egyúttal vállaljanak felelősséget a hatályos szerzői jogszabályok megtartásáért! Másodközlésre, kérjük, ne küldjenek a KLIÓ-ba ismertetéseket! Várjuk korábbi és újabb szerzők ismertető írásait!

A KLIÓ Alapítvány kuratóriuma és a szerkesztőség

TARTALOM

Ókor

- Giorgio Ravegnani: Theodóra – A mindenható császárné és aki felette ítélkezett (*Madarász Imre*) 3
Robin B. Barnes: Asztrológia és reformáció (*Veszprémy Márton*) 6

Kora újkor

- Yaron Ayalon: Természeti katasztrófák az Oszmán Birodalomban – Pestis, éhínség és egyéb természeti csapások (*F. Molnár Mónika*) 11
Catherine Fletcher: Diplomácia a reneszánszkori Rómában (*Fodor Mihályné*) 16
Lloyd Strickland: Leibniz egyiptomi terve (1671–1672): a szent háborútól az ökumenizmusig (*Hendrik Dávid*) 25
Jekatyerina Boltunova: „Tőled, veled és dicsőségedre”: II. Péter, mint I. Péter (*Kurunczi Jenő*) 33
Volker Sellin: Európai monarchiák 1814-től 1906-ig: a restaurációk százada (*Sashalmi Endre*) 38

Újkor

- Marco Bellabarba: A Habsburg Birodalom olasz szemmel (*Varga Dániel*) 42
Rolf Graber: A svájci közvetlen demokrácia keletkezéstörténete (*Gyarmati Enikő*) 45
Elisa Della Mea – Egidio Madussi: Az artegnaei fecskék – Vendégmunkások Svájcban, Franciaországban és Németországban (*Blaskó Barbara*) 50

Mario Salzano: A Fonte d'Amore-i hadifogolytábor az első világháborúban (<i>Takács Bálint</i>)	56
Regina Fritz, Grzegorz Rossoliński-Liebe, Jana Starek (szerk.): Alma Mater Antisemitica (<i>Végh Loretta Vivien</i>)	61
Walter Rauscher: Közép-Európa bukása, 1918–1939 (<i>Murber Ibolya</i>)	65
Mark Dyreson: Az olimpiai mozgalom átalakulása az 1984-es játékok fényében (<i>Debreceni Márk</i>)	70
Hilde Restad: Az amerikai kivételesség az amerikai külpolitikában (<i>Peterecz Zoltán</i>)	76
Aleksander Lorenčič: A szlovén gazdaság története 1990 után (<i>Szilágyi Imre</i>)	82
Historiográfia	
Stefan Berger: A múlt, mint történelem (<i>Erős Vilmos</i>)	90

Theodóra – A mindenható császárné és aki felette ítélkezett

„A bizánci történelem egyetlen személyisége sem lett olyan híres, mint Theodóra, és korántsem csak a történetírásban” – írja *Giorgio Ravegnani*, a velencei Ca’Foscari Egyetem középkorász-bizantinológus oktatója *Theodóra* (*Teodora*) című életrajzi monográfiájában (180. o.). De azt is egyértelművé teszi, hogy a császárné híressége lényegében hírhedettséget jelent, amelynek forrása és táplálója mindmáig a legnagyobb korabeli bizánci-görög történetíró, Kaiszareiai (Caesareai) Prokópiosz *Titkos története*, a bizánci irodalom talán lelegevenebb, legizgalmasabb, ha itt használható e szó, legnépszerűbb alkotása (mely magyarul is megjelent, Kapitánffy István fordításában és gondozásában, a Magyar Helikon kiadásában, 1984-ben). Az a tény, hogy Theodóra halhatatlansága és gyalázata ugyanazon szerzőhöz és műhöz kötődik, szinte páratlan szimbiózist eredményezett egy fejedelmi egyéniség és egy író utókorában, egyszersmind keményen feladta a leckét a tárgyilagosságra törekvő történészeknek és még inkább Theodóra apológétáinak. A dilemmát, a kettősséget jól példázza *Georg Ostrogorsky*, aki klasszikus szintézisében, *A bizánci állam történetében* a *Titkos történetet* „gyűlölködő pamfletnek” minősíti, másrészt elismeri, hogy „forrásértéke felbecsülhetetlen” (Osiris, 2003, 46. o.). Az egész szakirodalmon, a Ravegnani-életrajzon is végigvonul ez az ellentmondás: Prokópiosz állítólagos elfogultságának, túlzásainak, „torzképének”, „zsigeri gyűlöletének”, „az igazságot meghamisító”, hősnőjét „kriminalizáló” egyoldalúságának szembesítése, ütköztetése azzal a kétségbevonhatatlan ténnyel, hogy az ő „titkos”, kiadatlan-posztumusz munkája a legfőbb – gyakran egyetlen – forrásmű, mely Theodóra „valós életútját” rajzolja meg (7., 180–185. o.), illetve hogy nélküle a császárnéről nem is tudnánk azt, amiről a viták régóta folynak.

Prokópiosz, mint ismeretes, Theodóráról mind előéletét, mind Justinianus császár feleségeként leélt éveit elbeszélve „vörös és fekete” tónusú portrét fest. Fiatal leányként nimfomániás prostituáltként írja le („Senki sem volt olyan kéjszóvár, mint ő; gyakran vett részt közös lakomán tíz, vagy an-

nál több, csupa erőtlől duzzadó és szeretkezésre termett ifjú társaságában, végigszeretkezte az összes lakomázóval az egész éjszakát, s amikor már egyik sem akarta folytatni, a szolgálkhoz ment – olykor harmincan is voltak –, és mindegyikkel lefeküdt, de még ennyi bujálkodás sem volt elég neki” – *Titkos történet*, 55. o.). Császárnéként pedig hatalomittas és vérszomjas zsarnokként, valódi szadistaként örökíti meg (mely portrét még *Alma Johanna Koenig* dekadens regénye sem tudta felülmúlni; mellesleg ez a – magyarul szintén hozzáférhető – könyv hiányzik az értekezés Theodóra művészi „fortuna”-ját áttekintő, utolsó fejezetéből). Nos, aki figyelmesen végigolvassa Ravegnani bio-monográfiáját, meggyőződhet arról, hogy a modern és jelenkori történettudományos kutatások az életút sem első, sem második szakaszának prokopioszi feltárását lényegileg nem cáfolták meg.

A fentiekkel szervesen összefügg a „Justinianus–Theodóra diarchia” kérdése (173. o.). Vajon Theodóra csupán a császár felesége volt, vagy maga is uralkodó, azaz társ és pár a főhatalomban is, társuralkodó? (64–65. o.) Ravegnani inkább az utóbbi mellett érvel, az olvasónak eszébe juttatva, hogy a ravennai San Vitale bazilikában sem véletlenül tekint le a látogatóra két azonos vagy hasonló formátumú koronás ember mozaikképe (45–50., 54–55. o.). A szerző attól sem riad vissza, hogy Justinianust „impotenciával” vádolja meg (110. o.), gyöngeséggel, tehetetlenséggel, asszonyának való alávettettséggel (69. o.) az utóbbi olyan gonosztettei, gátlástalan intrikái kapcsán, mint leghíresebb „áldozatai” (69. o.), Kappadókiai János, „Justinianus legjobb minisztere” (171. o.) és Belizár, a bizánci birodalom legkiválóbb hadvezére „megfúrása”, megalázása, tönkretétele (96–143. o.). Meglehet, igazságtalan Justinianus nevéhez mindenekelőtt a *Corpus Iuris Civilis* társítani (80–83. o.), Theodóráéhoz pedig a palotai ármánykodásokat és a Nika-lázadást követő tömeges mérszárlásokat (93–95. o.), cáfolhatatlan, hogy az úrnő nem hozott létre semmi maradandót és dicsőt, semmi korszakos és örök művet. Ha csak nem tekintjük öröklétű örökségnek azt, amit mindmáig bizantinizmusnak neveznek: a szolgálalkú megalázkodást, „a szolgaság rendszerét” (62. o.). Theodóra nem érte be a „bazilissza” címmel: „deszpoina” lett a megszólítása, alattvalóit, a legelőkelőbbeket is, arra kötelezte, hogy – megalázóan hosszú (olykor több napig tartó) várakozás után – földre vágódjanak előtte, és megcsókolják a lábát (60–62. o.). „Isten ajándéka” önmagát isten(nő)nek látta és állította be, akinek isteni kultusz jár.

A mindenható despotanőnek sem volt azonban hatalma a jövődő fölöött. Az ő végzetét Kaiszareiai Prokopiosznak hívták. Kritikus-krónikását zsarnoknő volta vélhetően különösképp felháborította: egy férfi-tirannustól,

például férjétől, Justinianustól a gög, a túlhatalom és a kegyetlenség kevésbé volt szokatlan. Az író tolla – ki tudja, hányadszor a történelemben – erősebbnek, hatalmasabbnak bizonyult a zsarnok korlátlan önkényuralmánál. Egy német történész, *Hans Georg Beck* egyenesen „a történetíró áldozatának” minősítette Theodórát. Prokópiosz, úgymond, „tiszteletlen és igazságtalan” (181. o.) vádjaira Theodóra szerezsenmosdatói még nagyobb elfogultsággal, „túlértékeléssel” válaszoltak (170. o.), „áldozatnak állítva be azt, aki inkább gyakran hóhér volt... műveletlen, durva nő”, akit sokszor „személyes érdekei és gyűlölségei” vezéreltek (170–171. o.). Elgondolkoztató, tanulságos, árulkodó, hogy míg a felvilágosodás szellemóriásai, Montesquieu és Gibbon szigorúan elítélték (182. o.), „a fasiszta Olaszország megpróbálta rehabilitálni a bizánci császárnét” (190. o.): vélhetőleg hatalmi gátlástalanságával rokonszenvezett. Ma ártalmatlanabbul: divatikonként éli sokadik reneszánszát (191–192. o.).

Giorgio Ravagnani: *Teodora* [Theodóra], Salerno Editrice, Roma, 2016. 237 o.

Madarász Imre

Asztrológia és reformáció

Aktuális, évfordulós témához nyúl *Robin B. Barnes* 2016-os *Astrology and Reformation* című monográfiájában, melyben a német reformáció és a kora újkorban különös népszerűségnek örvendő asztrológia kapcsolatát elemzi. A szerző, aki a jóslás és a lutheri reformáció viszonyát már 1988-ban monográfiájában¹ vizsgálta, koránt sem járatlan útra lép, hanem nagy elődök nyomdokain halad. A kérdéssel nem kisebb személy mint *Aby Warburg* (1866–1929) foglalkozott magyarul *Pogány-antik jóslás Luther korából* címmel megjelent kismonográfiájában.² Warburg műve részletekbe menően alapos és dokumentum-központú, máig hivatkozott munka. Joggal merül fel tehát a kérdés: lehet-e Warburg után újat mondani a német reformáció asztrológiai kultúrájáról?

Barnes könyve hét fejezetre oszlik. Ebből az első szakirodalmi áttekintés, melynek célja, hogy bemutassa azt a folyamatot, melynek során – részben a könyvnyomtatás új médiumának köszönhetően – a XV. század fordulójára az asztrológiai kultúra mélyen átítatta a társadalmat. A folyamat következményeit a második fejezet vizsgálja. Hogyan hatott az asztrológiai világszemlélet általános elterjedése a mindennapi életre? Barnes erre kíván válaszolni olyan kérdéseket vizsgálva, mint az idő érzékelésének és a vallásos gyakorlatnak a megváltozása. Véleményem szerint ez a könyv legérdekesebb fejezete, ám számos, kellően alá nem támasztott állítást tartalmaz. Ilyen például az a vélekedés, hogy az asztrológia mindenképpen ellentétes a keresztény hittel, és tulajdonképpen egyfajta vallásellenesség terjedését segítette elő, illetve az a könyv által vizsgált kérdés szempontjából igen nagy horderejű megállapítás, hogy az asztrológia széles körű terjedése elő-

1 Robin B. Barnes: *Prophecy and Gnosis. Apocalypticism in the Wake of the Lutheran Reformation*. Stanford : Stanford University Press, 1988.

2 Warburg, Aby: *Pogány-antik jóslás Luther korából*. [A kísérőtanulmányt írta ... Radnóti Sándor] Ford. Adamik Lajos. [Budapest] : Helikon, 1986. Eredeti megjelenése: Warburg, Aby: *Heidnisch-antike Weissagung in Wort und Bild zu Luthers Zeiten*. *Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse* 10. (1919), no. 26. Heidelberg : C. Winter, 1920.

készítette a talajt a reformáció számára. Azt azonban Barnes is elismeri, hogy a korban oly népszerű asztrológiai éves előrejelzések (*practicák*) írói és fogyasztói a XV. században nem gondoltak a katolikus hit nyílt elvetésére. Barnes konklúziója szerint ezek a művek a klérussal kapcsolatos elégedetlenséget, a végítélet várását és az ahhoz kapcsolódó félelmet növelték a népes olvasótáborban. Ugyanakkor nem állja meg a helyét Barnes érvelése, miszerint az asztrológiai orvoslás terjedése a katolikus egyház tekintélyét csökkentette. A XV. század fordulójára ugyanis az orvoslás már messze nem merült ki a szentek ereklyéihez történő zarándoklatban, és főként olyan módszereket alkalmazott (érvágás, purgálás, diéta), melyek a katolikus egyház tanításától és tekintélyétől függetlenek voltak.³

A harmadik fejezet egy jól ismert eseménnyel, az 1524-es „özönvíz-pánikkal” foglalkozik. Az említett évre a Halak vizes jelében bekövetkező számos együttlálás miatt az asztrológusok többsége természeti katasztrófát, sőt akár második vízözönt jósolt. A prognózissal azonban az asztrológusok közül sem mindenki értett egyet, így több éven át húzódó nyilvános vita alakult ki a két tábor között. A témával kapcsolatban minden kutatás kiindulópontja *Gustav Hellmann* 1914-es *Aus der Blütezeit der Astrometeorologie* című tanulmánya,⁴ melyben 56 korabeli szerző 133 művét számolta össze a vitával kapcsolatban. Bár az 1524-es év a szokásosnál nedvesebbnek bizonyult, és sok esőt hozott, a vízözön természetesen nem következett be, és – ahogy Luther rosszmájúan megjegyezte – a következő évi parasztháborút az asztrológusok képtelenek voltak megjósolni. Erről az igen érdekes média- és társadalomtörténeti jelenségről Barnes könyve nem sok újat mond, ám jó összefoglalását adja a fontos és összetett kérdésnek. A szerző egy későbbi fejezetben arra is rámutat, hogy a pánikkeltő, szenzációhajhász hangok mellett számos asztrológus a tömegek megnyugtatásának, az özönvízzel kapcsolatos félelmek racionális cáfolásának érdekében ragadott tollat. Barnes a hatodik fejezetben hívja fel a figyelmet egy kevésbé ismert tényre: arra, hogy a hatvan évvel későbbi, 1583-as együttlálás is hasonlóképpen számos vita és nyomtatvány kiváltó oka, és az evangélikus prédikációknak is kedvelt témája volt.

3 Az 1490-es évekből egy részletes esetleírást, Gian Galeazzo Sforza (1469–1494) kórtörténetét olvashatjuk *Monica Azzolini* monográfiájának negyedik fejezetében: *Monica Azzolini: The Duke and the Stars. Astrology and Politics in Renaissance Milan.* Cambridge, Mass. [etc.] : Harvard Univ. Press, 2013. (I Tatti Studies in Italian Renaissance History) 135–166.

4 *Gustav Hellmann: Aus der Blütezeit der Astrometeorologie. J. Stöfflers Prognose für das Jahr 1524.* In: *Uó: Beiträge zur Geschichte der Meteorologie Bd. 1. Nr. 1.* Berlin : Behrend, 1914. (Veröffentlichungen des Königlich-Preussischen Meteorologischen Instituts; 273.) 3–102.

A negyedik fejezetben egy másik sokat tárgyalt kérdés kapott helyet: Philipp Melanchthon Lutherétől gyökeresen különböző hozzáállása az asztrológiához. Amint az közismert, Lutherrel ellentétben Melanchthon az asztrológia feltétlen híve volt, és Wittenberget az asztrológiai oktatás központjává tette. A későbbi teológus horoszkópját még gyermekkorában a haßfurti Johann Virdung (1463–1538/1539) készítette el az apa kérésére. Melanchthon, aki Johannes Stöffler-től (1452–1531) tanult asztrológiát, nem volt hajlandó Dániába utazni a születési horoszkópjában foglalt figyelmeztetés miatt.

A Barnes által feltárt, alapvetően új anyag az utolsó három fejezetben található. Az ötödik fejezet az asztrológiai előrejelzések és az egyes felekezetek kapcsolatát vizsgálja. Az olvasóban azonban nem alakul ki koherens kép, mivel az asztrológiához való hozzáállás nem volt felekezettfüggő; azt azonban érzékletesen bemutatja a fejezet, hogy a Luther-Melanchthon-törés tovább élt az evangélikus táboron belül. A hatodik fejezet azt vizsgálja, hogy az asztrológiai jóslatok milyen viszonyban álltak a pesszimizmussal és a Biblián alapuló világvége-várással (a magyar nyelvű körülírásnál sokkal tömörebben és találóbban az angol *biblical apocalypticism* kifejezés). A hetedik fejezet ezeket a kérdéseket viszi tovább időben a XVII. század közepéig.

A könyv megírása során Barnes szinte kizárólag egyetlen, igen problematikus forráscsoportra támaszkodott: az éves asztrológiai előrejelzésekre (latinul *prognosticatio* vagy *practica*). Problematikusak, ugyanis a könyvnyomtatásnak köszönhetően milliós példányszámban vásárolták és olvasták őket, ugyanakkor az általuk képviselt kommunikáció egyirányú: az olvasónak nem volt lehetősége reagálni, így – ha csak valaki nem szállt saját nyomtatványai révén nyilvános vitába az íróval – az esetek túlnyomó részében semmi nem tanúskodik a művek fogadtatásáról. Az előrejelzések értelmezésének másik problémáját az adja, hogy szerkezetüket és tartalmukat viszonylag szigorúan meghatározta az asztrológiai gondolkodás formalizmusa. Amit olvasunk, az mennyiben az asztrológiai értelmezési szabályok merev alkalmazása, és mennyiben tükrözi a kora újkori szerző saját társadalomkritikai-politikai véleményét, esetleg vágyait vagy reményeit? Vajon mi volt a szerző célja: a figyelemfelkeltés, szenzációhajhászás, a félelemkeltés, vagy ellenkezőleg, éppen a remény táplálása? Sok esetben igen nehéz megválaszolni ezeket a kérdéseket. A vizsgált források tehát számos módszertani problémát vetnek fel, ezekkel azonban Barnes láthatóan nincsen tisztában, és nem is tesz kísérletet tárgyalásukra. Ebből a szempontból hasznos lett volna, ha a szerző elmerül a mundánasztrológiai elemzés kora-

beli gyakorlatában és szempontjaiban – a technikai asztrológia mint értelmezési szempont ugyanis sehol nem merül fel a könyv folyamán.

A könyv címében szereplő reformáció kifejezés az itthon szokásos jelentéstartalmánál szűkebben értendő: Barnes az egész műben kifejezetten a lutheránus felekezetre koncentrál, az utolsó két fejezet pedig kizárólag az evangélikus irányzat képviselőiről szól. Barnes rámutat: az evangélikus felekezet különleges abból a szempontból, hogy míg a katolikus és a református egyház sohasem bátorította az asztrológia gyakorlását, addig az evangélikus irányzat szorosan összenőtt vele (ami nagyrészt Melanchthonnak és a wittenbergi egyetemnek köszönhető). A korszakra oly jellemző, ám a mai szemlélő számára kevésbé érthető apokaliptikus világvége-várás pedig Barnes értékelése szerint a lutheránus felekezeti identitás egyik kulcseleme volt. Luther is kénytelen volt szembenézni azzal a ténnyel, hogy a vallásos élet hitelességét semmilyen emberi szabály vagy gyakorlat nem garantálhatja: ahogy a katolikus egyház kudarcot vallott ebben az értelemben, úgy a protestáns is. Barnes értelmezése szerint az evangélikus szerzők ezért voltak kénytelenek a félelemkeltés eszközéhez, a világvége közelségének folyamatos érzékeltetéséhez nyúlni. A szerző szerint a protestáns írók asztrológiai előrejelzéseinek célja a fennálló rend fenntartása – vagyis Barnes egyfajta fegyelmező funkciót tulajdonít a jóslatoknak.

A permanens világvége-várás jelensége azonban talán összetettebb magyarázatot igényel. A kereszténység alapvető tanítása, hogy az emberiség földi története nem végtelen: Krisztus második eljövetele és az utolsó ítélet zárja majd. Általánosságban elmondható, hogy a középkori keresztény szellemiség a túlvilági életre összpontosított, és annak eljövetelét várta. Ennek megfelelően a világvége-várás egyáltalán nem ismeretlen jelenség a középkor évszázadai alatt. És bár válságos időszakok a korábbi századok alatt is akadtak (például a nyugati egyházszakadás), addig a XVI. században a reformáció és Közép-Európa keleti felének török megszállása joggal kelthette mindenkiben azt az érzést, hogy drámai változások zajlanak, „gyorsul az idő”. Az 1517 utáni évtizedeket katolikusok és protestánsok egyaránt válságos időszakként élhették meg. Ehhez járul még, hogy a középkori emberek gondolkodása előszeretettel keresett profetikus előjeleket akár a természetben, akár például torzszülöttek képében. Ezt ma vonatkoztatási rögeszmének neveznénk, ám a korban teljesen természetes volt. Kézenfekvő tehát, hogy a világvége idejének előrejelzésére az asztrológiához is fordultak (ahogy már Pierre d’Ailly bíboros is tette az egyházszakadás idején),⁵ annak

5 Részletesen lásd: Laura Ackerman Smoller: *History, Prophecy, and the Stars. The Christian Astrology of Pierre d’Ailly, 1350–1420.* Princeton : Princeton University Press, 1994.

ellenére, hogy a kereszténység lineáris és az asztrológia ciklikus időszemlélete alapvetően különbözik egymástól. A katasztrófák és a világvége várása ugyanakkor visszahatott magára az asztrológiai diskurzusra is: egyrészt pesszimista színezetet kölcsönzött a jóslatoknak, másrészt folyamatos vitákat eredményezett az asztrológiai módszerek megbízhatóságát illetően.⁶

A könyv utolsó fejezete bepillantást enged egy másik folyamat kezdeteibe, mely legalább olyan érdekes, mint az asztrológia késő középkori térnyerése – nevezetesen az a folyamat, melynek során az asztrológia elveszítette népszerűségét és tudományos hitelét. Barnes számos példával illusztrálja, hogy az evangélikus egyetemi körök már a XVII. század második felében egyre inkább elhatárolódtak az asztrológiától. Ez a folyamat beilleszthető abba az általános trendbe, melynek során az elit kultúra kivonult a népi kultúrából. A Barnes könyvében foglaltakat továbbgondolva tehát megkockázhatjuk, hogy paradox módon az asztrológia éppen széles körű népszerűségének köszönhette a bukását. És ennek a népszerűségnek a létrejöttében természetesen kulcsszerepet játszott a nyomtatás.

A könyvet metszetek illusztrálják, és a bibliográfián kívül névmutató teszi teljessé. Robin B. Barnes műve igen széles primer forrásbázisra épülő, alapos munka. A téma azonban sokkal érdekfeszítőbb, koherensebb és módszertanilag kifinomultabb elemzésre is lehetőséget adott volna.

Robin B. Barnes: *Astrology and Reformation*. (Asztrológia és reformáció.) New York : Oxford University Press, cop. 2016. XII, 389 o.

Veszprémy Márton

6 A kérdéssel Jonathan Green foglalkozott röviden 2012-es monográfiájában. Jonathan Green: *Printing and Prophecy. Prognostication and Media Change, 1450–1550*. Ann Arbor : University of Michigan Press, 2012. (Cultures of Knowledge in the Early Modern World) 109–150.

Természeti katasztrófák az Oszmán Birodalomban – Pestis, éhínség és egyéb természeti csapások

A természeti, környezeti hatásokat (a klímaváltozást, a talaj, a szél, a vizek, az erdők szerepét, a betegségeket stb.) és azoknak az emberi történelemre gyakorolt hatását az európai, amerikai és kelet-ázsiai társadalomtudományokban az elmúlt évtizedekben számos kutató tanulmányozta.

Az indianai Ball State University oktatója, *Yaron Ayalon* abba a kiscsiny, de folyamatosan növekvő, fiatal kutatókból álló csapatba tartozik, akik a közel-keleti történelemben az embereken kívül/felül álló természeti folyamatoknak az emberekre és a társadalomra gyakorolt hatását vizsgálják. A szerzőnek doktori disszertációjában és az azután vizsgált további források és anyagok alapján az volt a célja, hogy a XIV. századtól kezdődően, egészen a XX. század első feléig (elsősorban a XVIII–XIX. századra helyezve a hangsúlyt) végigtekintse a környezeti hatások, elsősorban a természeti katasztrófák történetét az Oszmán Birodalomban és az erre adott válaszokat vizsgálja állami, közösségi és egyéni szinten. Ayalon abból a tézisből kiindulva tanulmányozza ezeket a krízishelyzeteket, hogy a járványokra, az éhínségre, a földrengésekre, tűzvészekre stb. történt válaszreakciók nagy mértékben hozzásegítenek minket, hogy az Oszmán Birodalom és alattvalói kapcsolatát, a társadalom működését megértsük, valamint betekinthessünk a hagyományos történetírás alapján kevésbé felfedhető mindennapokba. A városi közösségek működésének, mindennapjainak kutatása elsősorban a vallási vezetők által ránk hagyott forrásokból végezhető el, melyek azonban éppen a katasztrófák idején feltűnően hallgatnak a történelekről, s ez a tény nagy mértékben megnehezíti az eseményeknek és az utánuk történt helyreállítási kísérleteknek a vizsgálatát.

A kötet egyik legfontosabb eredménye és újdonsága az, hogy Ayalon kimutatja, hogy a természeti katasztrófák milyen jelentős szerepet játszottak mind a birodalom felemelkedésében, mind pedig annak hanyatlásában, s ezzel jelentősen árnyalja az időszakról kialakított képet.

A szerző a Római, majd a Bizánci Birodalomban bekövetkezett termé-

szeti katasztrófák bemutatásával kívánja illusztrálni, hogy a pestis, mely 1346-ban érte el az anatóliai térséget, milyen fontos szerepet játszott ez utóbbi birodalom hanyatlásában és a muszlim világból érkező török eredetű törzsek megerősödésében: az oszmánok ugyanis csak ezután kezdtek komoly katonai sikereket elérni a bizánciak ellen, s amikor 1453-ban II. Mehmed szultán végül elfoglalta a bizánciak fővárosát, a későbbi Isztambul, annak összesen csak 30 000 lakosa lehetett. Az oszmánok terjeszkedésének tehát jó helyzetfelismerésük és az lehetett az oka, hogy a nomád, legeltető életvitel, a folyamatos helyváltoztatás miatt őket sokkal kevésbé sújtotta a rágcsálók által terjesztett fekete halál, mint a zsúfolt nagyvárosok lakóit. S mivel a betegség a kikötőkből, a hajók rakományával érkezett, s onnan terjedt tovább Anatólia belsejébe, így az oszmánok a konkurenciát jelentő, s a természeti katasztrófától szintén legyengült anatóliai török bégségeket is uralmuk alá tudták hajtani. Ezért aztán az oszmánok igen korán nagy figyelmet fordítottak a járványok elkerülésére, a katasztrófák mértékének lehetséges csökkentésére: a szemetet összegyűjtötték, az utcákat rendszeresen takarították és az utazókat meghatározott időre karanténba zárták, annak ellenére, hogy ők is mindennemű természeti katasztrófát Allah akaratának tekintettek.

A birodalom bukását a történészek minden esetben az első világháború eseményeihez kötik, megfeledkezve arról a tényről, hogy a világháborút megelőző évtizedekben a hadsereget és a polgári lakosságot érintő természeti katasztrófák, a betegségek, és az éhínség milyen nagymértékben járultak hozzá ahhoz, hogy az Oszmán Birodalom legyengült és nem volt képes megvédeni magát a külső támadásokkal szemben.

Ayalon a természeti katasztrófákra adott válaszreakciók alapján behatóan vizsgálja azt a kérdéskört is, hogy a vallási közösségek valóban a társadalmi élet legalapvetőbb szintjét jelentették-e, vagyis hogy, a feltételezettnek megfelelően, a vallási közösségek valóban központi szerepet játszottak-e az oszmán városi élet mindennapjaiban. Az oszmánok, XIV–XV. századi hagyományaikra – mely a görög és a török kultúra együttélésén és keveredésén alapult – és a másság elfogadásának elvére támaszkodva a többi iszlám állammal szemben jóval elnézőbbek voltak a birodalomban élő és tevékenykedő nem muszlim közösségekkel szemben. A muszlimok és nem-muszlimok közti különbségtétel csak az igazságszolgáltatás, a katonáskodás és a társadalmi ellátás területén mutatkozott meg élesen, a krízishelyzetekre adott válaszokban, például az ilyen helyzetben juttatott állami források elosztásában már jóval kevésbé. A jótékonykodás, könyörületeség az oszmán társadalomban a Korán tanításainak nyomán minde-

nütt jelen volt, annak ellenére, hogy ezt az állam sokszor megpróbálta arra a célra felhasználni, hogy alattvalóit integrálhassa a muszlim kultúrába. Ennek egyik kézzelfogható példája az *imaretek*, az általában mecsetek, kórházak mellett működtetett ingyen konyhák alapítása, ahol minden rászorulóknak – vallásra, korra, nemre való tekintet nélkül – minden nap osztottak ételt, és ilyen módon próbálták meg a helyi lakosságot mind jobban bevonni az oszmán kulturális milióbe.

A társadalomban maguk a keresztény és zsidó vezetők voltak azok, akik fenn kívánták tartani közösségi autonómiájukat és különállásukat, és nem az oszmánok. Mivel azonban a városi életben az etnikai viták és a társadalmi-gazdasági rések miatt a zsidó és keresztény közösségek hatalma a városokban meggyengült saját tagjaik felett, a *dhimmik*, vagyis nem-muszlim alattvalók gyakran fordultak nézeteltéréseikkel a muszlim igazságszolgáltatáshoz. A nem-muszlim közösségek tagjai a legmagasabb kormányzati és természetesen a vallási tisztségek betöltésének kivételével, minden típusú munkát végezhettek: a városi társadalmon belül betöltött gazdasági pozíciójuk tehát vallási hovatartozásuktól független volt. Magukban a városokban pedig, igaz, hogy sok helyen voltak olyan speciális kerületek, ahol csak zsidók, vagy csak keresztények éltek, mégis általános volt, hogy gyakran minden vallási hovatartozástól függetlenül mind együtt éltek egy kerületben, egy utcában, sőt gyakran még egy házban is.

A városi zsidó és keresztény közösségeknek saját forrásaik, szervezeteik voltak, melyek valamely akár egyéni, akár az egész közösséget érintő szerencsétlenség esetén a könyöradományokat, ételt, hasznos dolgokat összegyűjtötték és szétosztották a rászorulóknak; fenntartották a zsinagógákat és templomokat, valamint megváltották a fogságba esetteket. A szervezett segélyezés mellett gyakori volt a forrásokkal nehezen követhető közvetlen, privát adományozás, segítség is: ilyen például az oszmán városok utcáit nagy számban ellepő koldusok, szegények és a nekik juttatott alamizsna, melyet európai utazók leírásaiban szép számmal találunk. Az egyetlen jól adatolt kivétel ez alól a *waqf/hekdesh/piae*, vagyis kegyes alapítványok működése az Oszmán Birodalomban. Ezek elméletben bármilyen (kivétel templom- és zsinagógaépítés) karitatív céllal létrehozott intézmények voltak, melyek azonban később gyakorlatilag a magánszerzemények, vagyonok átmentésére, örökletessé tételére szolgáltak.

Ayalon ezen rész végső következtetéseként azt a korábbi történeti felfogással ellentétes megállapítást teszi, hogy a vallási határvonalak a muszlim és nem-muszlim lakosság közt messze nem voltak olyan jelen-

tősek, mint azt a történészek feltételezték. Annak ellenére azonban, hogy a városlakók státuszának és életstílusának nem feltétlen a legmeghatározóbb eleme volt a vallási hovatartozása, az oszmán városi életet elsősorban a vallási normák és gyakorlatok határozták meg, ugyanúgy fennáll. S ahogy az mindenütt jelen levő volt, ugyanúgy a hozzá kapcsolódó könyörületesség is széles körben jelen volt a mindennapokban, elsősorban, mint vallási előírás, kötelezettség. Emellett a könyörületesség, nagylelkűség az Oszmán Birodalom vezetőinek, valamint gazdagjainak komoly politikai célokat is szolgált: egyrészt a szegények életszükségletekkel való ellátása lojalitást, egyfajta függőségi viszony kialakítását tette lehetővé, másrészt a jótékonykodás nagy mértékben növelte a hírnevet is. Az államilag támogatott *waqf*okban felhalmozott vagyonok mellett, hogy a valóságban mindig valamilyen egyéni, vagy családi felhalmozást szolgáltak, végül olyan hatalmas méretű gazdagságot hordtak össze, mely a hétköznapi emberek számára lehetetlen lett volna. A jótékonykodás működésének a kulcsa a vagyonosok és a közösség többi része között fennálló kapcsolatban keresendő. Ha tehát a vallási és főleg a meggazdagodás lehetőségét biztosító politikai vonulatát nézzük, a könyörületességet semmiképpen sem csak a másokért való tenni vágyás vezérelte.

Az egyéni segítségnyújtáson és a helyi erők által nyújtott támogatáson kívül az Oszmán Birodalom lakói bizonyos esetekben számíthattak a központi kormányzat segítségére is, elsősorban akkor, ha a természeti katasztrófa által sújtott lakosság kérvényt nyújtott be ez ügyben. A nagy és nehézkes állami bürokrácia reakciója azonban lassú volt, gyakran előfordult, hogy csak évekkel később kaptak adócsökkentést a korábbi járványra és éhínségre való tekintettel. Ennél gyorsabban és hatékonyabban reagáltak az Oszmán Birodalom vezetői másfajta természeti katasztrófák, elsősorban a földrengések és az azt követő tűzvészek esetében, mivel azok nem csupán a lakosságot, hanem a hatalmi szimbólumokat (mecseteket, dzsámikat, s a hozzájuk kapcsolódó jótékony intézményeket, utakat, fürdőket, kutakat stb.) is erőteljesen érintették. A tűzoltásra külön, a nagyvezér alá beosztott csapatok voltak kijelölve.

Az Oszmán Birodalom reformkorában (1839–1876), amikor Abdul-Medzsid szultán beleegyezett a Musztafa Resid pasa által kezdeményezett európai mintájú átalakulás végrehajtásába, felmerült a természeti katasztrófák európai módra történő megelőzésének igénye is. A modernizáció része volt az európai mintájú egészségügyi rendszer kialakítása, a karanténállomások kiépítése, a tudatos várostervezés stb.

Összességében elmondható, hogy a kötet közreadója jelentős új eredményekkel szolgál mind az Oszmán Birodalom felemelkedését és bukását tekintve, mind pedig a természeti katasztrófákra adott egyéni, közösségi és állami szintű válaszok bemutatásával az Oszmán Birodalom mindennapi életének, társadalmának, állami szintű működésének tekintetében is.

Yaron Ayalon: *Natural Disasters in the Ottoman Empire: Plague, Famine, and Other Misfortunes* (Természeti katasztrófák az Oszmán Birodalomban. Pestis, éhínség és egyéb természeti csapások). New York, Cambridge University Press, 2014. 264 o.

F. Molnár Mónika

Diplomácia a reneszánszkori Rómában

Catherine Fletcher, a Swansea-i Egyetem történésze azt vizsgálta, hogyan formálódott a modern diplomácia Rómában, a pápai udvarban. A pápák Rómába való visszatérésétől és az 1454-es lodi békétől az itáliai háborúk végéig tartó időszakot tekintette át, s a reneszánszkori diplomaták tevékenységét, körülményeit kutatta. A szerző az *Our Man in Rome* és a *Henry VIII and His Italian Ambassador* című könyvei mellett számos tanulmányt publikált.

Sokat megtudhatunk a korszakról *Paride Grassinak* a pápai udvar ceremónia-mesterének *De Oratoribus Romanae Curiae* című értekezéséből (1505–1516). Róma, a Katolikus Egyház központja vonzotta a legtöbb követet az európai udvarokból. Róma államok fölött álló diplomáciai központ volt a XX. századig, a Népszövetség és az ENSZ létrejöttéig. A pápa helyzete kivételes: egy személyben a kereszténység lelki irányítója és a Pápai Állam fejedelme. Az itáliai háborúk, a reformáció és a spanyol uralom térnyerése Itáliában sok változást és új fejleményt hozott az európai diplomáciába. A reneszánsz Róma kozmopolita város volt. A sok követ jelenléte következtében ott alakult, csiszolódt a leginkább a diplomácia gyakorlata.¹ Róma központi diplomáciai szerepét az erősítette meg, hogy

1 *J. M. Roberts: The Pelican History of the World*-ben (Penguin Books Ltd, Harmondsworth, Middlesex, England, 1980. az 570–576. oldalakon azt állapítja meg, hogy a formális diplomácia intézménye a XV–XVI. században alakult ki. A középkori uralkodók heroldokat, követeket küldtek egymáshoz. 1500 után vált elfogadottá, hogy a követ állandóan a fogadó országban tartózkodjék. Ügyeket intézett, és rendszeresen tájékoztatta saját uralkodóját a fogadó országban törtétekről.

Elsőként Velence alkalmazott hivatásos diplomatákat. Idővel a diplomaták különleges státust és kiváltságokat kaptak, sérthetlenséget élveztek. A diplomácia módszereit, a tárgyalások menetét mind pontosabban szabályozták. Később az ágazatot inkább hivatásos szakértőkkel töltötték be.

Henry Kissinger Diplomácia című munkájában (Panem-Grafo Kiadó, Bp. 1996, 1998.) megállapítja, hogy az utóbbi három évszázad történelme a hatalmi egyensúly keresésének a története, ennek egyik eszköze pedig a diplomácia volt. Az idők folyamán hol a nemzetállamok érdekei (Richelieu, XVII. század), hol a hatalmi egyensúlyra törekvés (Nagy-Britannia, XVIII. század), hol a be nem avatkozás politikája (Amerikai Egyesült Államok, a XIX. századtól) uralta az államok diplomáciai kapcsolatait.

az európai uralkodók elismerték a pápa fensőbbiségét. Hozzá fordult jóváhagyásért Francesco Sforza, amikor elfoglalta Milánót, pápai bulla legalizálta a spanyolok hódításait az Újvilágban és VIII. Ince hozzájárulásával is uralkodott Angliában VII. Henrik. A másik tényező a pápa kinevezési joga volt az egyházon belül. E mellett véget ért a nagy egyházzakadás, az itáliai államok 1454-ben békét kötöttek, így szükségképpen Rómában futottak össze a diplomácia száalai.

A korabeli leírások közül Grassi alpmunkáján kívül *Biagio Marinelli* naplóját (1518–1540) és *Johann Burchard Liber Notarum* (1906) című munkáját emeli ki Fletcher, az utóbbi húsz év diplomácia-történetírói közül pedig *Giorgio Chittolini*t (1995) és *Garrett Mattingly*-t (1955) említi.

Milánó és Mantova küldöttei a XIV. század végén már igényt tarthattak a nagyköveti rangra. Róma mintegy negyven évig nemigen vett részt a követek cseréjében az egyházzakadás miatt. Számos állam tartott Rómában a kúrián rezidenseket, ún. proktorokat (bírószági tisztviselőket), de ők nem számítottak diplomatának. V. Márton hat hónapra korlátozta a diplomaták pápai udvarbeli tartózkodását, de V. Miklós pontifikátusa idején (1447–1455) már meg-megtörtént, hogy a követek hosszabb időt töltöttek Rómában. Közben a török állandó fenyegetést jelentett, és II. Piusnak nem sikerült a török ellen harcra mozgósítania. Az oszmánok a helyi nemességgel szövetekezve (!) az 1520-as (!) években elfoglalták Magyarországot – írja Fletcher (20. old.).² Az Oszmán Birodalom és Róma között alig volt diplomáciai kapcsolat. 1454-ben Velence és Milánó megkötötte a lodi békét, ezután Milánó stabil diplomáciai kapcsolatot tartott fenn számos itáliai várossal és más államokkal. 1494-ig nagyjából béke volt a félszigeten. Ehhez jelentősen hozzájárultak a diplomaták.

Vita folyik ma is arról, hogy a rezidens fogalma használható-e erre követségi korszakra. Fletcher szerint az állandó diplomáciai jelenlét kritériuma nem az egyén küldetésének időtartama, hanem az, hogy a küldő állam folyamatosan fenntartja-e diplomáciai képviselőt a fogadó államban.

Az idegen hatalmak igen kidolgozott kapcsolatokat tartottak fenn egymással a Bíborosi Kollégiumban is. Róma a humanistáknak köszönhetően ekkoriban fedezte fel antik múltját. V. Márton, IV. Jenő és V. Miklós új-jáépítették a várost. A követek bekapcsolódtak az építkezésekbe, a kulturális életbe, művészeti alkotásokat rendeltek, használták a Vatikáni Könyvtárat. Az 1470-es évektől már főleg itáliaikat neveztek ki kardinálisnak. A kúria bírói karában is italianizáció tapasztalható. A nem itáliai államok lassan kiszorultak a Bíborosi Kollégiumból, ezért fontos volt számukra,

² Pontosabban: az ország középső része 1541-ben került a törökök kezére.

hogy rezidens követségük legyen Rómában. VIII. Ince idejében a követeket bevonták a kúriai liturgiába. Róma központ szerepét mutatja, hogy 1490–1500 között 243 diplomátát akkreditáltak Rómában, míg a Német-Római Császárságban csupán 161-et, Franciaországban 135-öt.

A lodi béke Milánó és Nápoly háborúja következtében összeomlott. Megkezdődött az itáliai háborúk sorozata (1494–1559), amelyet főleg Franciaország és a Német-Római Birodalom vívott a félsziget birtoklásáért. A háborúba számos európai állam kapcsolódott be. A háború miatt állandó tárgyalásokra, szövetségkötésekre, zsoldosokkal való egyezkedésekre volt szükség. A spanyol monarchia felemelkedésével, VII. Henrik angliai trónra lépésével és Franciaország területi gyarapodásával ekkor alakult ki Európa modern politikai geográfiája. A háborús diplomácia sok ügyességet igényelt. A fejedelmek, követeik révén, jelen akartak lenni Rómában. Ez dicsőséget, státust jelentett. Sir Henry Wotton szerint a követ „an honest man sent to lie abroad for the good of his country”, olyan becsületes ember, akit azért küldtek külföldre, hogy hazája javáért hazudjon – vagy: ott tartózkodjon. A to lie szellemes szójáték, e kétféle jelentéssel. A követben kettős személyiség, *persona mixta* alakult ki, mert fejedelmét és önmagát kellett képviselnie. Kettős énje közül az érdekek szerint toltá előtérbe egyiket vagy másikat.

Catherine Fletcher további korabeli értekezésekből dolgozott: *Ermolao Barbaro*: De Officio Legati, (XV. század vége), *Étienne Dolet*: De Officio Legati, (1529 körül), *Machiavelli*: Istruzione a Raffaello Girolami (1522). Ezekből megtudjuk, hogy csak köztársaságok vagy szuverén fejedelmek küldhettek követet Rómába (kivétel a Máltai Lovagrend és Bologna városa). Megkülönböztették a közjót szolgáló és a magánügyeket intéző követeket. Ez utóbbiakat nem üdvözölték a kardinálisok. Volt, hogy elmaradt az üdvözlő ceremónia, például a Sacco di Róma után V. Károly követe esetében. Barbaro szerint a diplomatának őszintének, Dolet szerint inkább ügyesnek kell lennie.

A XV–XVI. század fordulóján a rezidens nagykövetnek volt hivatalos megbízó levele (ebben különbözött az ügyvivőtől), és képes volt dönteni. Tárgyalt és levelezett az uralkodója nevében, kalauzolta a látogatókat, szálást szerzett diplomata társainak, megszervezte a pápával a találkozókat. Jó viszonyt ápolt Róma vezető családjaival, egyszóval zökkenőmentesen működtette a diplomáciai testületet. Elrendezte, hogy a szolgálai más szolgálótól híreket szerezhessenek. Az információ-gyűjtés fontos célja volt a diplomatának. Haza küldött leveleiben értesüléseket szállított, és önmagáról bölcs, óvatos diplomata képet sugallt. Éberen őrködött, hogy a fogadó állam ne sértse meg az orszagát.

A rezidens követek részt vettek a Konzisztórium munkájában. 1523-ban Magyarország követe e testülettől kért segítséget a törökökkel szemben. A követek jelen voltak a lateráni, bázeli, ferrarai–firenzei, és a trienti zsinatokon. A konklávék alkalmával a pápai palota egyik kapujánál követek is őrködtek, nehogy más nemzetbeliek befolyásolhassák a pápaválasztást. Pedig megpróbálták. Egy angol kardinális kísérelése az ezüst tányérra karcolta a bent történeteket, úgy juttatta ki. Üres szavazólapokat is kicsempészték. Rodrigo Borgiából egy hasonló manőver következtében lett VI. Sándor pápa. Általában azonban a követek nem befolyásolták a konklávék határozatait.

A diplomaták egyedül is dönthettek, ha nem kaptak időben részletes útbaigazítást. Volt tehát bizonyos önállóságuk. A köztársaságok szigorúban korlátozták ezt, mint a fejedelemségek. A kúria rituáléi jórészt színi előadások voltak, alkalmat adtak az uralkodóknak, hogy érzékeltessék a hatalmukat. Az európai hatalmak rangsorát az *Ordo Regum* és az *Ordo Ducum* rögzítette.

Grassi és Burchard leírják, hogy csak az akkreditált diplomaták vehettek részt a ceremóniákban, a kardinálisok nem. A rezidens követek működési szabályait a XVI. század elején dolgozták ki. II. Gyula pápa idején jelentősen felduzzadt a diplomaták száma Rómában. Grassitól tudjuk, hogy a nem keresztény afrikai követeknek nem járt az üdvözlés; hogy IV. Sixtus előbb ünnepélyesen fogadta Dzsem herceget, majd megígérte II. Bajezid szultán követének, hogy Dzsemet túszként magánál tartja. Grassi részletezi, hogy egy új követnek az audiencia előtt be kell nyújtania a megbízólevelét és a beszédét, hogy latinra fordíthassák; gondoskodnia kell a lovak őrzéséről a pápa lábának megcsókolása idejére. A rangok sorrendjében közre kell működnie a pápa miséin: vinni a baldachint, a pápa hordszékét, és vizet a pápa kézmosásához. A vizet király vagy császár is tartotta, ezzel hűségét fejezte ki Krisztus földi helytartója iránt.

Grassi az *Ordo Regum*ban két rangsort ír le. Az egyik: a császár, a római, francia, spanyol, aragón, portugál és az angol király. A másik: a római pápa, a francia, kasztíliai és leóni, angol, aragón, szicíliai és jeruzsálemi, magyar és portugál király, ebben a sorrendben. Ez a rangsor volt érvényben egy 1487. évi vitában, amely Skócia és Magyarország között zajlott. A diplomaták szigorúan őrizték a helyüket más tolatkozó diplomatákkal szemben, pedig II. Pius 1459-ben megmondta, hogy „a hátsó ülés nem jelent veszteséget, ahogy az első ülés sem hoz megbecsülést és kiváltságot” annak, aki elfoglalja (72. o.) Hasonló vita fordult elő a skót–portugál, az angol–spanyol követek ülésrendje kapcsán. VIII. Ince úgy döntött, a vitatkozó felek foglalják el felváltva az első helyet.

A diplomácia szigorú szabályozása ellenére, vagy éppen ezért, szokássá vált a szabályok kijátszása és a színlelés. A reneszánsz diplomatát a színlelés nagymesterének tartják. Az ilyen udvaroncnak állított örök emléket *Castiglione* a *Libro del Cortegiano*-ban. A pápai környezetet mind inkább hasonlított a világi fejedelmi udvarokhoz. Grassinál azt olvassuk: a diplomata ne menjen sehová a pápai audiencia előtt – hacsak nem titokban, álruhában. Lám, meg lehetett szegni a szabályokat!

A követeket eleinte az írástudó, tanult klerikusok közül választották ki. Az itáliai háborúk idején világi, főleg katonai képzettségű emberekkel töltötték be ezt a posztot. Az 1520-as években már meglehetősen militáns háttére volt a testületnek. A humanizmus jegyei, a jó szónoki képesség, színvonalas latin beszéd és írás, a jó megjelenés és drága ruházat előnyös volt a diplomata számára. Sokra értékelték nála az óvatosságot, esetenként a színlelést, a tökéletes udvaronc-viselkedést és a színészi teljesítményt. A jó diplomata elhallgatta, amit szükségesnek tartott. Nagy kísérettel érkezett, és nemzete jelvényét viselte. Kettős személyiségével sikerrel manipulálta hallgatóságát.

Az európai államok sokszor itáliai diplomatát küldtek Rómába. A diplomatát hűségeskü kötötte, de ennek nem volt jogi háttére. A nagykövetek munkáját ügyvivők, titkárok, szolgák segítették. A titkárok hűségétől, titoktartásától az uruk becsülete függött. Megtörtént, hogy az angol követség egy tagja 1529-ben elárulta a franciáknak, hogy Andrea Doria genovai admirális el akarja hagyni a francia szövetséget. A szolgákat is gondosan meg kellett válogatni, mert súlyos károkat okozhatott egy lefizetett, vagy részegen fecsegő szolga. A személyzet viselkedése alapján ítélték meg a követet, ő viszont mint *pater familias* felelősséggel tartozott értük.

A nők diplomáciában betöltött szerepéről alig írtak, pedig bizonyos, hogy az asszonyok beleszóltak a közügyekbe. Például Carlotta ciprusi királynő 1461-ben segítséget kért Rómától trónbitorló bátyjával szemben. A Mantovába látogató Pius pápát a 14 éves Ippolita Sforza elegáns latin nyelvű beszéddel üdvözölte. Isabella d'Este 1527-ben Rómába utazott, és elérte, hogy a fiából kardinális legyen. A pápák nőrokonai gyakran fontos szerephez jutottak (VI. Sándor pápa lánya, II. Gyula pápa lánya. X. Leóhoz három lánya és további két nőrokona költözött be a pápai udvarba). 1529-ben Szavojai Lujza és Ausztriai Margit kötötték meg a cambrai egyezményt, a „királynők béké”-jét. A nagykövetek feleségeiről csak pletykás rokon levelezésekből értesülhetünk. Feltehető, hogy a párna-beszélgetésekől fontos információkat szerezhettek a diplomaták.

A kora újkorban komoly gond volt az információ célba juttatása. Róma levélforgalma óriási volt, emellett a hírvivők, küldöttek és a fecsegők is vitték a híreket. Az információ akkor vált biztossá, ha többen megerősítettek. *Fernand Braudel* a postai szolgálat bizonytalanságát tekintette a korszak „első számú ellenségének”. A szükséglet hozta létre a nemzeti postai szolgálatokat. Spanyolországban 1505-ben, Angliában 1512-ben létesítettek postamesteri állásokat. A bizalmas közlendőt a küldött szóban vitte. A másik nehézség az utazás volt. Sem a szárazföldi, sem a földközi-tengeri utazás nem volt biztonságos. Rómából Londonba jó esetben két hét alatt jutott el a futár. Előfordult, hogy két angol nagykövet 1529-ben 52 nap alatt érkezett Bolognába, igaz, útközben meg-megálltak, és fontos megbeszéléseket folytattak. Ez volt az *en route* diplomácia. A postautakon lehetetlen volt észrevétlenül utazni, lovakat csak az kapott, aki jelentkezett a helyi kapitánynál. 1528-ban négy követ foglyul ejtett egy birodalmi ügyvivőt, 1503-ban a francia követet támadták meg banditák. A diplomaták mégis útra keltek, és tárgyaltak utazás közben is.

A követek információgyűjtése társadalmi szinten is folyt, bevonták a hírszerzésbe a rokonokat és a kereskedelmi hálózatot is. A Scolari-család Budán letelepedett tagjai Firenze és Magyarország között közvetítettek, a bolognai Casali-család tagjai pedig angol követként szolgáltak Magyarországon és magyar követként Rómában. A firenzei Francesco di Jacopo és Giovanni Marsuppini Szapolyai János római megbízottaiként dolgoztak. A bizalmon alapuló rokoni kapcsolatokban egy gyenge láncszem súlyos kárt is okozhatott.

Róma ekkor fejlődő város volt 50 ezer lakossal. VI. Sándor, II. Gyula, X. Leó idején nagy építkezések voltak. A pápai udvar mind grandiózusabb, és nemzetközibb lett. A diplomata Rómába érkezését alaposan megszervezték. A városfalon kívül a pápa küldötte üdvözölte, az út mentén a bíborosok, a falon belül a kuriálisok és a polgárok köszöntötték. A bevonulás az ókori Róma győzelmi meneteire emlékeztetett, és a kontinuitást hirdette. Velence négy követe 1492-ben például 200 lóval és 80 málhás nyereggel vonult be a városba. A követet a pápa a Sixtus-kápona mellett, rangja szerint a Sala Regiában vagy a Sala Ducaleban fogadta. A termék pompája a pápa dicsőségét növelte.

Róma kozmopolita város volt spanyol, cseh, portugál és más kórházakkal. Számos követ alapított kórházat, templomot. A diplomaták szálláshelyének fejedelmi pompát kellett sugározni. Eleinte házat vagy egy emeletet vettek bérbe. Az Orsini család Campo dei Fiorin lévő palotája számos követnek szolgált lakásul. 1551-től már inkább állandó követségekről be-

szelhetünk, és a követségi épületek immár nemzeti tulajdonnak számítottak. Például Domus Oratoris Gallici, Domus Oratoris Hispani. A nemzeti ünnepeket a követ a saját rezidenciáján rendezte meg, örömtűzzel, borkínálással. A diplomata legfontosabb erényének a vendégszeretet tartották. Gregorio Casali angol rezidens követ háza nevezetes volt gyakori vendégségeiről. Fontos volt a nagykövetek házának gazdag berendezése, a bútor, az ezüst-nemű, a fényűző vendéglátás. Róma valóban a diplomácia színháza volt.

Catherine Fletcher külön fejezetet szentelt az ajándékozásnak. A korabeli nagykövetek igen gyakran osztottak borralalót, jutalmat, ajándékot. De ahogy Castiglione megjegyezte: „Azok, akik adnak, nem mindannyian nagylelkűek” (145. o.). Az ajándékozók rendszerint ellenszolgáltatást vártak.³ Az ajándékozás szimbolikus közlés volt. Versengő pompa jellemezte. I. Mánuel portugál király például egy elefántot adományozott X. Leó pápának. Gyula pápa két kis termetű lovat kapott a spanyol és francia küldöttektől. 1521-ben VIII. Henrik Luther ellen szóló pamfletjét X. Leó „A hit védelmezője” kiténtető címmel viszonozta. Hasonló kiténtető címekekkel („katolikus királyok”, „a legkeresztényibb uralkodók”, „Arany Rózsa”) a szövetségi rendszerüket építették a pápák. Másfajta ajándékok is léteztek: Francesco Sforza II. Piusnak három hízott ökröt, II. Gyula VIII. Henriknek száz parmezán sajtot és sok hordó bort adományozott. Az átutazó diplomaták bort, fácánt, nyulat, lekvárt, viaszgyertyát kaptak, ahol megszálltak. A leggyakoribb ajándék a bor volt. Az ajándékba adott fegyver a harci szövetséget jelképezte. Az ajándékozással megbecsülést fejeztek ki, és – elvárták a viszonzást. A távozó követ búcsúajándékot kapott. Sir Nicholas Carew angol követ egy 2000 dukátot érő vastag aranylánc birtokosa lett. Az ilyen ajándékok személyre szóltak, de beleilleszkedtek az európai udvarok között fennálló csererendszerbe.

Az ajándékozásról meglehetősen szemérmesen írnak a kortársak. Guicciardini szerint a témát belengte a korrupció gyanúja. Velence törvényben tiltotta meg a jutalom elfogadását. Bazelenben be kellett szolgáltatni a kapott ajándékot. Paride Grassi készített egy jegyzéket a diplomaták számára: egy király követe szokásosan 150 arany dukátot ad, egy herceg követe 100-at, a többiek kevesebbet. Az ajtónállóknak 4-5 dukát járt. Igen szabályozott volt tehát a rendszer. Martinelli ceremónia-mester feljegyezte, hogy volt, hogy pénzt várt, de csak szép szavakat kapott. Az ajándékozás tehát

3 *Marcel Mauss* szociológus úgy véli, jellemző, hogy látszólag önkéntes ajándékadásról van szó, a viszonzás azonban kötelező (The Gift, 1990.). *Valentin Goebner* szerint sokat elárul, hogy az ajándékozást a XV–XVI. században Baselen a *miet* ’megvesztegetés’ szóval jelölték. (Liquid Assets, 2002). A XVII. századi korrupcióról a legjelentősebb elemzés *Jean-Claude Waquet* Ethics and Power in Florence, 1600–1770 című munkája 1991-ből.

beépült a diplomácia gyakorlatába Rómában. A törvénytelenések titokban történtek. 1529-ben VIII. Henrik Rómába küldte két követét, hogy keressék ki a pápai levéltárban Aragónai Katalin házassági levelét, és bizonyítsák be, hogy hamisítvány. Az utasítás úgy szólt: titokban adjanak pénzt az írónak a levélért (159. o.). A követek megszerezték az iratot. Arról nem szól a fáma, mennyi pénzt adtak érte. Maussnak igaza volt, viszonzást nem váró ajándékozás nincs.

Mitől vált az ajándékozás korrupcióvá? VII. Kelemen megtiltotta, hogy bárki tanácsot adjon VIII. Henrik válása ügyében „lelkiismerete ellenében, jutalom reményében...” (160. o.). Igen, de ki dönti el, hogy az ajándékot jó lelkiismerettel adja vagy kapja valaki? Egy vélemény szerint az önzetlenség, mások szerint a szolgálat–jutalom viszony teszi tisztességgé az ajándékot. VIII. Henrik válási ügyében például az angol követek VII. Kelemen pápa bizalmasát, Lorenzo Pucci kardinálist próbálták először királyuk oldalára állítani. Az angol követ, Casali kétezer korona jutalmat ajánlott fel neki, majd ezüst tányérokkal próbálkozott. Pucci egyik adományt sem fogadta el, ezzel kivonta magát a viszonzás kötelezettsége alól. Két évvel később az angolok Pietro Accolti kardinálisnak ígértek értékes javadalmat és járadékot, ha segíti Henrik válását. Ez sem volt szerencsés, mert Accolti a másik féltől is elfogadott hasonló fizetséget. Accolti elfogadta a püspökséget, ezért bizonyos volt, hogy cserében megtette, amit kívántak tőle. Egy ajándékozás akkor vált korrupcióvá – állapítja meg Fletcher –, ha valaki annak nyilvánította. VIII. Henrik válása ügyében minden ajándékozást korrupciónak tekintettek a kortársak, hiába állították Henrik követei, hogy csak nagylelkűek voltak.

1527-ben a birodalmi csapatok feldúlták, kirabolták Róma városát. Az angol és francia követeket Kelemen pápával együtt bezárták az Angyalvárba. Mások elmenekültek. Itália V. Károly és a spanyolok befolyása alá került.

A diplomácia történetében új irányt hozott a reformáció. Hogyan dolgozott ezután egy protestáns diplomata a katolicizmus központjában, ahol őt eretneknek tekintették? Ki kellett dolgozni a területenkívüliség és a mentelmi jog új szabályait. Róma ezután a protestáns hatalmakkal külön-külön tárgyalt. VIII. Henrikkel szemben ugyanúgy keresztes hadjáratot hirdetett, mint a törökök ellen. A protestáns támadások ellenére Róma – katolikus hitvallásával és itáliai nagyhatalomként – megtartotta nemzetek fölötti szerepét.

A XV. század közepe és 1530 között sokat fejlődött a diplomácia, és ebben döntő volt a pápai udvar szerepe. A ceremóniák rendjét az új fejleményhez, a rezidens nagykövet megjelenéséhez alkalmazták. A diplomácia

személyi állománya megváltozott, egyre több szakembert, többnyire katonai szakértőt alkalmaztak rezidens nagykövetnek. Általában a reneszánsz diplomáciában látják a modern diplomáciai gyakorlat előzményeit.

Catherine Fletcher: *Diplomacy in Renaissance Rome – The Rise of the Resident Ambassador* (Diplomácia a reneszánsz Rómában – A rezidens követ színre lépése) Cambridge University Press, Cambridge, 2015. 194 o. ISBN 978-1-107-10779-3

Fodor Mihályné

Leibniz egyiptomi terve (1671–1672): a szent háborútól az ökumenizmusig

A kora újkori európai politikai és filozófiai gondolkodás egyik legkiemelkedőbb alakjának, valamint a matematikai analízis atyjának is tekinthető Gottfried Wilhelm Leibniz egyiptomi tervét ismertető, annak vallási motívációit feltáró és a sok esetben ellentmondásosnak tűnő alkotói szándékokat elemző tanulmány az *Intellectual History Review* 2016. évi 4. számában jelent meg. A tanulmány szerzője, *Lloyd Strickland* brit filozófiatörténész és vallásfilozófus, a manchesteri Metropolitan University tanára. Az Egyesült Királyságban leginkább Leibniz-kutatóként ismert Strickland oktatói tevékenysége kiterjed a kora újkori európai filozófia (leginkább a korabeli német irányzatok) és vallásfilozófia különböző területeire. Mindezek mellett pedig a Leibniz-korpusz egy jelentős részének angol nyelvre történő (újra)átültetését is célul tűzte ki. A német filozófussal foglalkozó munkái között több monográfia és antológia-jellegű kötet is található, melyek elsősorban a nagy polihisztor-filozófus vallás- és természetfilozófiájával, valamint hermeneutikai kérdésekkel foglalkoznak.

A Leibniz egyiptomi terve (1671-1672): a szent háborútól az ökumenizmusig címet viselő tanulmányában Lloyd Strickland arra a feladatra vállalkozott, hogy az utókor által leginkább csak Leibniz egyiptomi terveként ismert „politikai programban” megjelenő sajátos vallási tartalmat a szerző eredeti szándékainak megfelelően kibontsa és megszabadítsa azoktól a leegyszerűsítő toposzoktól, melyeket az elmúlt egy-másfél évszázad történettudósai, vallástörténészei és vallásfilozófusai – legjobb szándékaik ellenére – pontatlanul és túlságosan leegyszerűsítő módon aggattak rá. Természetesen Strickland e tanulmány megírásakor is tisztában volt a saját korlátaival, hiszen az az olvasó számára is nyilvánvaló, hogy a történettudomány, a filozófiatörténet és a filológiai vizsgálódások határmezsgyéin mozgó témák esetében bizonyosan nem várható el, hogy a párhuzamos narratívák egymásmellettségének létjogosultságát és magától értetődő voltát elfogadó posztmodern bölcsészet- és társadalomtudományi diszciplínák művelői

olyasfajta megfellebezhetetlen axiómatikus megállapítások lefektetésére törekedjenek, mint amelyek a természettudományos kutatómódszertanok esetében evidenciaként tekinthetők. Ez természetesen semmit sem von le Strickland kutatásainak és tanulmányának értékéből, hiszen valóban újszerű megközelítésmódja sokban hozzásegítheti a témával foglalkozó kutatókat és az érdeklődő olvasókat a Leibniz különböző írásából összeálló egyiptomi tervének összetett és ellentmondásoktól sem mentes gondolati paneljének jobb megértéséhez.

A tanulmány bevezető részében a szerző röviden ismerteti Leibniz egyiptomi tervét és megalkotásának körülményeit, valamint az azokat kiváltó eseménytörténeti hátteret. Az egyiptomi terv megszövegezése több fázisban, 1671 vége és 1672 eleje között történt. Ekkoriban Leibniz a mainzi érsek és birodalmi választófejedelem, Johann Philipp von Schönborn szolgálatában állt. Az egyiptomi terv egyfajta cselekvési programnak tekinthető, melyet a szerző XIV. Lajos francia király figyelmébe ajánlott és melynek célja Egyiptom meghódítása és az Oszmán Birodalomtól való elszakítása volt. A korábbi évtizedek kutatásai a terv kidolgozását leginkább ösztönző és sürgető kiváltó okot a francia monarchia külpolitikai aktivitásában és háborús konfliktust generáló lépéseiben látták. 1671 őszen ugyanis a német államok egy részében azt gyanították, hogy XIV. Lajos hamarosan háborút indíthat Hollandia ellen. A gyanújuk be is igazolódott ugyanezen év decemberében, amikor a francia uralkodó követet küldött Schönborn választófejedelemhez, azzal a céllal, hogy ismertesse vele a „Napkirály” háborús terveit és próbálja meg elérni, hogy a mainzi érsek győzze meg a többi német államot a francia–holland háború esetén tanúsítandó semlegesség szükségesszerű voltáról. Strickland szerint a témával foglalkozó történészek többsége egyetértett abban, hogy Leibniz az egyiptomi tervét egyfajta „elterelő hadműveletnek” szánta: az volt az elsődleges célja, hogy eltérítse XIV. Lajost a Hollandia elleni háború tervétől és ezzel indirekt módon a német területeket is távol tartsa a francia seregektől és egy esetlegesen eszkalálódó katonai konfliktustól. A tanulmány szerzője által idézett kutatók (*Brigitte Saouma*, *T. L. Stoddart*) is úgy vélték, hogy a német filozófus „diverziós tervével” azt szerette volna elérni, hogy a franciák mind Hollandiától, mind a Rajnavidéktől távol, az európai területektől messze található Egyiptomban kössék le hadi potenciáljukat. Leibniz egyébként az Egyiptom meghódításával járó politikai és gazdasági előnyük részletekbe menő elemzése helyett leginkább a szent háború (keresztes háború) eszméjének fontosságát hangsúlyozta. Strickland szerint a tervezettel foglalkozó hagyományos megközelítések viszont elbagatellizálták ennek a vallási motívumnak a jelentőségét, hiszen

általában úgy tekintettek rá, mint egyfajta mázra, amely inkább csak a nyilvánvaló politikai célok „megideologizálását” szolgálta. *Ian Almond* például úgy vélte, hogy az egyiptomi tervnek a kereszténységet egy némileg felszínes díszítőelemként felhasználó „cinikus” jellege összekapcsolódott egy alapvetően stratégiai célokat szolgáló és teljesen világi jellegű programmal. Hozzá hasonlóan vélekedett *Ivo Budil* is, aki egyértelműen kétségbe vonta, hogy a szent háború gondolata valóban szerves részét képezte volna a tervnek. Véleménye szerint Leibniz ezt a formulát inkább azért használta, hogy Egyiptom meghódításának gondolatát így tegye elfogadhatóbbá mind Franciaország szövetségesei, mind ellenfelei számára. Velük szemben Strickland arra az álláspontra helyezkedik, hogy Leibniz valódi szándékainak megértéséhez a korábbi következtetések újragondolására és revízió alá vételére van szükség. Szerinte a tervezet vallási motívumait (vagyis inkább azok őszinte voltát) megkérdőjelező kutatók jobbra felszínesen vizsgálták azokat a különböző írásműveket, melyek együttesen alkotják az ún. egyiptomi tervet. A dokumentumok alaposabb elemzése alapján arra a következtetésre jutott, hogy Leibniz számára a vallási motívum nem csupán felszínes mázat jelentett, hanem őszintén hitt az egyiptomi terv sikeres kivitelezése által nyerhető valóban vallási természetű eredményekben. A keresztény felekezetek közötti együttműködés és testvériség megvalósulásában reménykedett, melyet Strickland a görög *koinonia* szóval illet, illetve a „protoökumenizmus” egyfajta megnyilvánulását látja benne.

Ahogy már fentebb említettük, maga az egyiptomi terv nem egyetlen konkrét dokumentum, hanem Leibniz több írásműve alapján kikristályosodó javaslatok összessége. Ezek a művek eltérő terjedelműek és különböző stílusúak. Az 1671 decembere és 1672 nyara között íródott dokumentumok közül a legelső a „Regi Christianissimo” címet viseli, melyet több, rövidebb terjedelmű esszészerű írás követett. A tervet alkotó művek közül a legterjedelmesebb a XIV. Lajos számára íródott „Justa Dissertatio”, melyen Leibniz még akkor is dolgozott, amikor 1672 márciusában a mainzi választó kifejezetten e terv prezentálása céljából személyes küldte Leibnizet a francia udvarba. Viszont Leibniz érkezésekor közel egyidőben kirobbant a háborús konfliktus Hollandia és Anglia között, melyhez Franciaország is csatlakozott a britek oldalán. Nem lehet biztosan tudni, hogy Leibniznek volt-e alkalma egyáltalán a terv ismertetésére a francia udvarban, az azonban bizonyos, hogy a háború ellenére sem adta fel eredeti elképzeléseit és 1672 nyarán elkészítette az egyiptomi terv rövid összefoglalásának szánt „Breviarium”-ot, melyet viszont már a mainzi „munkaadójának” ajánlott. Mivel ezek az írások különböző körülmények között születtek, bizonyos

szempontból akár jelentékenyebbnek tűnő különbségek is megfigyelhetőek köztük és teljesen evidens, hogy nem mindegyik eleme tükrözi egyformán Leibniz saját gondolatait. Strickland szerint a korábbi időszak kutatói sokszor talán felületesen vizsgálták a tervezetet alkotó kisebb dokumentumokat, és így valóban elnagyolt és némileg egyoldalú kép bontakozott ki a vallási motivációkat illetően. Éppen ezért a tanulmányában elsődlegesen arra figyelt, hogy a tervet alkotó művekben megjelenő vallási tartalom „fejlődéstörténetét” vizsgálja, végül pedig megpróbálja tényszerűen alátámasztani azon hipotézisét, miszerint Leibniz mindvégig a kereszténység egységén, a felekezetek közötti kölcsönös megértésen és tolerancián alapuló „protokumenizmus” következetes híve és meggyőződéses „ideológusa” volt.

A tanulmány első részében a szerző a „Regi Christianissimo” (A Legkeresztényibb királyhoz) című dokumentumot vette gorsó alá. Ezt a művet Leibniz XIV. Lajos francia királynak ajánlotta, mint az Egyiptom elleni francia invázió tervének első komolyabb manifesztumát. A nagy német filozófus ebben összefoglalta azokat a politikai-hatalmi és gazdasági következményeket, melyek Egyiptom meghódításával járnának és mind Franciaország, mind a keresztény Európa egésze számára óriási előnyöket jelentene. Az erődítményekkel ellátott Hollandia helyett sokkal ígéretesebb és könnyebben megszerezhető célpontként írta le Egyiptomot, melynek stratégiai fontosságát katonai és kereskedelmi szempontból is egyaránt hangsúlyozta. Azzal kecsegtette Lajost, hogy a terv sikeres megvalósításával ő maga lehetne „Kelet megkoronázott császára”, a francia monarchia pedig a világ döntőbírája. A temporális előnyök felsorolását követően, Leibniz a szakrális szempontok felől igyekezett pontosan megindokolni a terv szükségyszerűségét. A „mohamedán álnokság” menedékének tartott Egyiptom elfoglalását egybekötötte a Török Birodalom meggyengítésének, sőt leigázásnak szándékával. Az oszmán-törökök államának elpusztítását az emberi nem és a kereszténység egészének szempontjából is kívánatosnak tartotta. A törökökkel szembeni katonai fellépésnek az egykori kereszties hadjáratok tradíciójával való összekapcsolása egyébként egyáltalán nem számított ritka analógiának a kései középkor és a kora újkor évszázadaiban: a XIV. században írt munkájában *Marino Sanudo Torsello* és a XVI. század második felében alkotó *John Fox* is a törököket tekintette nem csupán a nyugati Katolikus Egyház, hanem az egész kereszténység legnagyobb ellenségének, akiknek a megsemmisítése tökéletesen megfeleltethető az isteni akaratnak is.

Leibniz ráadásul egy törökök ellen irányuló hadjáratról várta az európai hatalmak közötti béke beköszöntét. Azzal érvelt, hogy ha a Hollandiával való háborúskodás helyett XIV. Lajos Egyiptom elfoglalására koncentrálná

az erejét, azzal kizárólag szövetségeseket és támogatókat nyerhetne magának (a Pápaság, Itália, a Spanyol Királyság, Lengyelország és Portugália). Ezzel a lépéssel pedig a régi nagy riválisnak számító Habsburgokat is semlegesíteni tudná, sőt talán szövetségekötésre is sor kerülhetne. Leibniz éppen ezért folyamatosan azt indítványozta, hogy az európai államok tegyenek félre minden ellentétet és közösen koncentráljanak a közös ellenség legyőzésére. Strickland kifejezetten érdekesnek találja, hogy míg a Szentföldre vezetett kereszties hadjáratok esetében, valamint a későbbi századokban Pierre Dubois, Thomas Newton és Sully hercegének terveiben a kereszténység belső békéje egyfajta előfeltételként jelent meg a katonai vállalkozások sikerének biztosítása szempontjából (felidézve II. Orbán pápa 1095-ös szavait és a negyedik lateráni zsinat vonatkozó rendelkezéseit 1215-ből), addig Leibniz tervezete a „feje tetjére állította az eredeti kereszties logikát”. Ő épp egy oszmán-törökök elleni hadi vállalkozás sikerétől várta a kereszténység belső békéjének beköszöntét, az európai hatalmak egymás kárára irányuló rivalizálásának befejeződését. Leibniz arról is biztosította Lajos királyt, hogy vállalkozása kiváltaná az összes keresztény szimpátiáját és Franciaország katonai segítségét is várhatna a többi európai államtól.

A tanulmány második részében Strickland az egyiptomi tervezet legrészletesebb és a kutatók által leggyakrabban elemzett dokumentumát, a „Justa Dissertatio”-t vizsgálja. Ebben az írásában Leibniz újra megerősítette az Egyiptom elfoglalására irányuló szent háború szükségességét. Egyiptom megszerzésétől azt remélte, hogy leggazdagabb tartományuk elvesztésével a törököket olyan gazdasági és stratégiai veszteség érné, amelybe belerokkanna a birodalom. Új elemként jelent meg az évszázadok óta oszmán-török uralom alatt élő keresztények felszabadítása mellett, a kereszténység további területi expanziójának kívánalma (Japán, Kína, afrikai területek). Leibniz ismételen egy jól ismert toposzhoz nyúlt: a kereszties tradíciók érvkészetét felhasználva, a „hitetlenekkel” szemben az isteni akarat végrehajtására, a muszlim iga alatt sýnlődő balkáni és kis-ázsiai keresztények felszabadítására ösztökélt. A muszlimok és más hitűek keresztény hitre térítésének szándéka ugyancsak felbukkant ebben az írásában, noha ez sok szempontból legalább annyira köszönhető a korabeli misszionárius tevékenység állította követendő példának, mint az attól de facto független kereszties háborús hagyományoknak. A legfontosabb célként ezúttal is a keresztény Európa belső békéjét jelölte meg, melyet e terv sikeres végrehajtása által lehet csak elérni az adott hatalmi viszonyok között. A Nílus-menti tartomány megszerzésére irányuló francia törekvések egyúttal „összkeresztény” törekvések is lennének és a hollandokon kívül – akiknek a vállalkozás közvetlenül sértené a

kereskedelmi érdekeit – elméletben az összes európai állam támogatására, vagy legalábbis jóváhagyására számíthatnának. Ha azonban XIV. Lajos továbbra is a Hollandia elleni háború folytatását szorgalmazná, azzal csak azt érné el, hogy az európai hatalmak két táborra oszlanának, és az egyik szövetségi rendszer mindenképp Franciaország hatalmi ambícióinak próbálna gátat vetni. Strickland szerint Leibniz a *Justa Dissertatio*-ban az egyiptomi terv egy újabb vallási jellegű hasznát is kidomborította: a különböző keresztény felekezetek eljövendő együttműködését Európán belül és azon kívül is. Leibniz azt remélte, hogy a törökellenes offenzíva megindulásakor a birodalom keresztény népei egy emberként fognak fellázadni az oszmán uralom ellen, amihez végül még az etiópok, a numidiaiak és az arab törzsek is csatlakozni fognak. Abban bízott, hogy a felkelő népek, népcsoportok szükség esetén fegyverrel is csatlakoznak a francia sereghez és ezáltal a nyugati latin és a keleti ortodox kereszténység közötti együttműködés is gyakorlati alapon fog megvalósulni.

Strickland értekezésének harmadik része az 1672 nyarán készült „*Breviarium*”-ban fellelhető vallási motivációkat tárja az olvasók elé. Leibniz ezt a művét munkaadójának, a mainzi Christian von Boineburg bárónak ajánlotta. Tartalmi elemeit tekintve nagyjából hasonló a *Jussa Dissertatio*-hoz, ám annál lényegesen rövidebb, összefoglaló jellegű munka. Újszerűsége leginkább abban ragadható meg, hogy a korábbi írásokhoz képest Leibniz itt jóval nagyobb szerepet szánt a felekezeti korlátokat átlépő keresztény egység ideájára épülő koinonia (és Strickland szavaival a proto-ökumenizmus) gondolatának. Bár a dokumentum törökellenes éle vitathatatlan, a hangsúly ezúttal nem a hódítás szükségszerű voltán, hanem a szenvedő keresztények felszabadításának jogos kívánalmán és az ebből kibontakozó keresztény egységen van. Leibniz egy olyan igazságos és az isteni akaratnak megfelelő tervről írt, mely az egész emberiség számára a közjó ügyének előmozdítását jelentheti, összekapcsolva ezt a kereszténység megerősödésével és területi kiterjedésének növekedésével. A szent háború toposza így már nem is annyira az iszlámmal szembeni keresztes háborúként jelenik meg, hanem a keresztények egységét előmozdító nemes harcként.

Az utolsó szerkezeti egységben a szerző megpróbál magyarázatot találni arra, hogy az egyiptomi tervezet együttesen alkotó különböző dokumentumokban miért vannak néhol egyértelműen érzékelhető különbségek elsősorban a vallási, de részben a „profán” motivációk esetében is. Strickland alapvetően arra az álláspontra helyezkedik, mint az általa idézett *Patrick Riley* és *Daniel J. Cook*, akik szerint a „*Regi Christianissimo*” és a „*Justa Dissertatio*” bizonyos kijelentései (főleg a vallási szempontból már-már

bigottnak tekinthető, valamint az erősen hollandellenes eszme-futtatások) nem annyira Leibniz saját nézeteit tükrözik, mint inkább azt a célt, hogy minden rendelkezésre álló „érvelési eszközzel” igyekezzen elnyerni XIV. Lajos szimpátiáját és végső soron rábírja a terv megvalósítására. Leibniz tehát tudatosan próbálta kiaknázni a francia uralkodó feltételezhetően mély vallásosságát, külpolitikai téren pedig a „gloire” eszméje iránti elkötelezettségét [hol IX. (Szent) Lajos, hol pedig a makedón Nagy Sándor példáját állítva elé]. Ezt támasztja alá az is, ahogyan egy helyütt Leibniz egyfajta „milleniumi várakozás” jegyében a „keresztény aranykor” visszatérére utal: ilyen jellegű utalások egyetlen más írásában sem lelhetők fel. Mindez valóban arra utalhat, hogy szándékosan használt olyan nyelvezetet és olyan gondolati paneleket, amelyek nem annyira a saját elvei és ideái kifejezésére szolgáltak, hanem Lajos meggyőzésére irányultak. Leibniz teljes életművét alapul véve, Strickland azt a konklúziót vonja le, hogy az egyiptomi terv vallási motivációi közül némelyek egészen biztosan a saját gondolatait prezentálták (pl. a keresztény koinonia), míg mások (a törökök „elpusztításának” vágya) a francia király és bizonyos udvari körök érzelmeire apelláltak. Leibniz pontosan tudta, hogy a törökellenes retorikával könnyebben meggyőzheti XIV. Lajost a terve támogatásáról, hiszen néhány évvel korábban a francia király már katonailag is szembekerült az oszmán-törökökkel, amikor is Lipót császár megsegítésére hatezer katonát küldött Magyarországra az 1664-es háborús konfliktusok idején. Ugyanakkor az is elég valószínű, hogy Leibniz némiképp túlbecsülte a francia király törökellenes érzelmeit, hiszen hatalmas erőket megmozgató, hódító jellegű háborút egymaga nem vezetett volna az Oszmán Birodalom ellen.

Az ismert filozófus és matematikus más műveit vizsgálat alá vonva, az is nyilvánvalóvá vált Strickland számára, hogy magát Leibnizet sem fűtötte engesztelhetetlen gyűlölet a törökök iránt, sőt az egyiptomi tervet leszámítva csak a defenzív konfliktusok vállalását támogatta velük szemben. Békeidőben, különösen azután, hogy a törökveszély csökkenni kezdett, többször is kifejezte univerzális jellegű humanizmusát és azt, hogy filantróp gondolkodóként minden egyes emberi lényben Isten képmását látja. Tisztában volt azzal is, hogy a janzenistákat és a protestánsokat is üldöző XIV. Lajosra semmiképp sem hathatott valamiféle „felekezetek felett álló, a katolikusokat és a protestánsokat egyesítő univerzalisztikus kereszténység” ideájával, melyre ő maga megvalósítandó célként tekintett, ám a francia királytól a lehető legtávolabb állt. Elmondható, hogy amikor csak lehetősége adódott rá, Leibniz lelkesen támogatta az ökumenizmus különböző formáit, az 1690-es évekig elsősorban a kereszténységen belül, élete utolsó évtizedében vi-

szont már a más vallásúak vonatkozásában is (pl. a keleti vallások irányába is nyitottnak mutatkozott). Összességében a szerző megállapítja, hogy az egyiptomi tervet alkotó írásművek csak részben tükrözik Leibniz saját gondolatait, hiszen ezeket konkrét (kül)politikai események hívták életre, melyeket az ismert filozófus megpróbált a saját eszközeivel legalább részben befolyásolni és ennek érdekében szükség esetén cinizmustól és ravaszságtól sem mentesen, olyan mondatokat is papírra vetett, melyekkel ő maga nem feltétlenül tudott azonosulni. Az ökumenizmus gondolatvilágával szimpatizáló Leibniz elveit a három nagyobb mű közül a „Breviarium” adja vissza legpontosabban.

Lloyd Strickland: *Leibniz's Egypt Plan (1671–1672): from holy war to ecumenism*. [Leibniz egyiptomi terve (1671–1672): a szent háborútól az ökumenizmusig]. *Intellectual History Review*, Vol. 26, No. 4, 2016. 461–476.

Hendrik Dávid

„Tőled, veled és dicsőségedre”: II. Péter, mint I. Péter

Jekatyerina Boltunova ismertető írása elején rámutat, hogy I. Péter császár uralkodása új társadalmi, politikai, sőt szimbolikus narratívát jelenített meg a XVIII. századi orosz történelemben. II. Katalin, Jelizaveta Petrovna és Anna Joannovna csak I. Péter mítoszára apellált. A nagyapja halála után két évvel trónra kerülő, siheder II. Péter esetében beszélhetünk a hatalmi legitimáció alternatív gyakorlatának kezdetéről.

Egyfelől a klasszikus történetírás II. Péter uralkodását különböző politikai áramlatok harcaként tárgyalta, amelyek közül az egyik elvetette I. Péter reformjainak folytatását, visszatérve a régi orosz renchez, csökkentve a külpolitikai aktivitást, visszaadva Moszkvának fővárosi funkcióit. Másfelől viszont II. Péter külön helyet foglal el az első orosz imperátor örökösei közt. I. Katalintól eltérően II. Péter alakja Nagy Péter személyes részvételén kívül formálódott. Ezen túl a fiatal cár trónöröklési jogát mind a hagyomány (a dinasztia férfiágának leszármazottja volt), mind a jog (I. Katalin végrendelete) alátámasztotta. A cár fiatal kora miatt személyiségét nem saját maga, hanem A. D. Mensikov, azután a Dolgorukijok által vezetett Legfelső Titkos Tanács alakította ki. Ez azzal járt, hogy az új cárnál a hatalom reprezentációja nem feltétlenül esett egybe Nagy Péter korának alapelveivel. Boltunova rámutat arra is, hogy 1715-től a Romanov dinasztiában bonyolult szituáció alakult ki, ugyanis még egy Péter született: Pjotr Petrovics. A hatalom öröklésében a két utód: a fiú és az unoka egyaránt I. Péterre apellált, csak egymással ellentétes vonalon. A két Péter idején növekedett Mensikov és Katalin aktivitása, akik Nagy Péter új házasságából született gyermekei trónöröklése érdekében próbáltak nyomást gyakorolni Péterre. Az I. Péter és fia, Alekszej közötti konfliktus kiéleződése tovább bonyolította a helyzetet. Végül a cárevis kivégzésével és Pjotr Petrovics gyors elhunytával a szituáció megváltozott.

II. Péter 1727. május 7-én került trónra. A hatalom átvétele három részből álló: jogi, katonai és egyházi szertartás során ment végbe. Az elsőben

a dinasztia tagjai, a katonai és a polgári főméltóságok felesküdtek az új cárra. Mindez az instabil politikai szituációban I. Katalin végrendeletével alátámasztva a hatalom átadásának biztonságát és az új uralkodó legitimitásának erősítését szolgálta. A rituálé katonai és egyházi részében a preobrazsenszkojei és a szemjonovszkojei ezredek tettek esküt, a szertartás a Téli Palota házi kápolnájában fejeződött be. A ceremónia középpontjában tehát a hadsereg, pontosabban a péteri gárdaezredek és az egyház állt. II. Péter uralkodása a pravoszláv hagyományokhoz való ragaszkodás demonstrálásával és Nagy Péter kora katonai nagyságának kiemelésével kezdődött. Az elődök dicső tetteinek követését hangoztatták II. Péter trónra lépésekor az oroszországi külföldi diplomaták is.

Az új imperátor-cár nimbusza első verzióját I. Katalin halála után a régensként a kiskorú uralkodó mellett álló A. D. Mensikov alakította ki. Boltunova kiemeli, hogy a fiatal cár és Mensikov az I. Katalin halála utáni napokat együtt töltötték. 1727. május közepén az uralkodó nem a Téli Palotába, hanem Mensikov lakhelyére ment. Így Mensikov palotája de facto cári rezidencia lett. Mindez a többi főúr elégedetlenségét eredményezte, hiszen világosan mutatta megingó státuszukat. Érdekes, hogy Mensikov palotájának hatalmi központtá alakítását később a herceg egyik „bűnéül” rótták fel. Mindenesetre az uralkodó és Mensikov együttléte lehetővé tette az utóbbinak, hogy kikényszerítse lánya, Marija és Péter cár eljegyzését és alkalmat adott egyéb „ármánykodásra”. Boltunova megjegyzi, hogy egyes források és történelmi vélekedések szerint az előbbi házassági terv már I. Katalin életében felmerült (80. o. 12. jegyzet.)

Mensikov megkísérelte eltávolítani a II. Péter után szóba jöhető trónigénylőket, azaz I. Péter lányait, főleg Annát. Két hónappal I. Katalin halála után Anna hercegnőnek és férjének, Karl Friedrich hercegnek gyorsan és botrányos körülmények között Holsteinbe kellett távoznia. Mensikovnak 1727. május 12-én generalisszimusi rangot adományoztak. A fiatal cár ekkor a szimbolikusan Nagy Péterhez kapcsolódó rezidencián rendezkedett be. Mindezek után Mensikov kijelentette, hogy megjelent az I. Péterhez hasonló új Péter. Ugyanakkor, Mensikov palotájától nem messze építették fel az új imperatori rezidenciát. Boltunova szerint a katonai és hatalmi zónák között világos topográfiai és okozati kapcsolat volt. Mensikov nem a Nagy Péter kori Moszkva melletti Preobrazsenszkojét akarta rekonstruálni. A preobrazsenszkojei és a szemjonovszkojei gárdaezredek az északi háborúbeli nagy katonai győzelmeket és a polgári reformokat testesítették meg. Mensikov azonban ezt a „szimbolikus tökélet” nem tudta kihasználni. Lehet, hogy nem

sikerült neki, vagy azt tervezte, hogy erre a célra majd saját gárdáját, az ingermanlandi ezredet használja fel.

Mensikov rövid idejű regnssége idején megpróbálta felkelteni II. Péter érdeklődését nagyapja szenvedélye, a tenger iránt. Újraéledt I. Péter nagy tengeri győzelmeivel kapcsolatban a tengerészek védőszentjének, Szent Pantyelejmonnak a kultusza. Mensikov a XVIII. század elején bonyolult dinasztikus szituációval találta magát szembe. Hivatalosan az uralkodó dinasztiát az imperátori ház péteri ága: I. Péter, I. Katalin, a cár nagyapja, nagyanyja és nagynénjeik, Anna és Jelizaveta Petrovna jelenítette meg. Az imperátori család közelmúltbeli történetét nem lehetett ignorálni, azonban a Legfelső Titkos Tanács Nagy Péter első családjával kapcsolatos egyes anyagokat II. Péter trónra lépése után eltávolított. Mensikov a dinasztián belüli ellentétek elsimitásával a létrejövő, vagy lehetséges problémákra próbált reagálni. Látható azonban, hogy nem akart, vagy nem tudott új dinasztikus mítoszt kreálni. Mensikov verziójában az új, fiatal cár nagyapja képmásaként jelent meg.

II. Péter szakítása Mensikovval és az ő kegyvesztettsége ugyanolyan deklaratíven alakult ki, mint az imperátornak a hercegi palotába való költözése. 1727 végén és 1728 elején Mensikov bukása még nem vezetett összes pozíciója feladásához. 1727. október elején a Legfelső Titkos Tanács elrendelte több állami intézmény átköltöztetését a Preobrazsenszkij szigetre, amit korábban Mensikov birtokolt. A sziget hatalmi központtá vált. Boltunova kifejti, hogy a Péter-Pál erőd bástyáinak új elnevezésekor nemcsak a kegyvesztett herceg nevét akarták eltávolítani a hatalmi topográfiából, hanem az új uralkodót itt is közelebb próbálták hozni dicső nagyapjához.

1727 októberében megkezdődtek II. Péter koronázásának előkészületei. A ceremónián szereplő diadalkapuknál a bibliai tematika dominált, amit Boltunova azzal magyaráz, hogy a szertartást Feofan (Prokopovics) novgorodi érsek alakította ki. A koronázás során az ó- és újszövetségi személyiségekre, az imperátori hatalmat jelképező szimbólumokra és Nagy Vlagyimirtől kezdve az orosz történelem legnagyobb alakjaira összpontosítottak. A közelmúlt dinasztiaiabeli személyiségeivel kapcsolatban, tekintettel az 1720-as évek második felére jellemző instabil helyzetre, Feofan óvatos volt. I. Péter azonban, mint példakép jelent meg örököse előtt, és Oroszország megreformálását II. Péternek kellett folytatni és befejezni. A Koronázási Bizottságnak javaslatot kellett tenni az imperátori család jövőendő moszkvai rezidenciájára. A szerző körültekintően elemzi a Kreml, Preobrazsenszkoje és a Nyemeckoje Szloboda mellett és ellene szóló érveket. A bizottság tagjai szerint a Kreml volt az ország szellemi és ceremóniális központja,

míg I. Péter alatt a tényleges hatalmi centrum Moszkva mellett alakult ki. Valójában a fiatal uralkodónak a Nagy Péter előtti és a péteri Moszkva között kellett választani. A felsoroltak közül végül a legeralistább lakhelynek a Kreml tűnt.

Az udvar 1728 elején költözött Moszkvába. Február 25-én megtörtént a koronázás. A januárt és a februárt az imperátor a Kremlben töltötte. II. Péter elhagyva a pétervári Preobrazsenszkij szigetet a péteri, jauzai Moszkvába ment. A Lefortovóban lévő palota lett, rövid megszakítással, a lakhelye egészen 1730. január 19-én bekövetkezett haláláig. II. Péter második eljegyzésével megerősödött a Dolgorukij hercegek klánja. A. G. Dolgorukij hercegnek két lánya volt. Közülük az idősebb, a műveltebb és becsvágyó Katalin tetszett jobban a cárnak, és a Dolgorukij család is úgy vélte, hogy így jobban érvényesítheti érdekeit. V. O. Mihnyevics II. Péter két menyasszonyáról írt művében értelmes választásról szólt. Jellemző az is, hogy az 1720-as évek végén a szimbolikus állami struktúrában újra aktuális lett Szent Katalin kultusza. Az eljegyzést fényes külsőségek között 1729. november 30-án tartották. Boltunova kifejti véleményét II. Péter hamis végrendeletéről. A Dolgorukijok, amikor a cár beteg lett, olyan végrendelezést állítottak össze, amely szerint a trónt menyasszonya öröklí. Katalint egyenesen I. Katalin cárnőhöz hasonlították, és ahogy I. Pétert felesége követte a trónon, úgy szerintük II. Péter utódjának pedig a menyasszonyának kellene lennie. Boltunova rámutat, hogy a cár eljegyzésén I. Péter mindkét családjának tagjai részt vettek. Valójában ezzel a dinasztikus egység eszméjét jelenítették meg, azaz a Dolgorukijok Mensikov politikáját folytatták.

El lehet mondani, hogy az I. Péter utáni korszak szimbolikus hatalmi legitimitációjának tradíciója Mensikov aktív részvételével alakult ki. Alapvetően az első orosz imperátor alakjára apelláltak, és ez lehetővé tette, hogy létrehozzák „második Péter” scenárióját. Emellett a kormányzó csoportok váltása az 1720-as évek második felében csak kevésbé hatott a politikai szemléletre: a Dolgorukijok a hatalom kiformalásában ugyanúgy I. Péter örökségéhez és alakjához fordultak. Ezzel együtt létezett a hatalom új pozicionálása is, sőt ezt várták. Ez készítette Feofan (Prokopovicsot), hogy emlékezve a régi orosz fejedelmekre és a moszkvai cárokra, II. Péter rezidenciájául a moszkvai Kremlt válassza. Boltunova szerint felvetődik az a kérdés, hogy a korabeli orosz arisztokrácia mennyire mutatkozott készen arra, hogy visszatérjen az I. Péter előtti időszakhoz. A korábbi szemlélet visszaállítását zavarta a Nagy Péter által létrehozott szimbolikus narratíva. Ahhoz, hogy visszatérjenek a régi moszkvai felfogáshoz, azt újra kellett volna alkotni. Az orosz hatalmi univerzum centrumába helyezett I. Péter

arra készítette a XVIII. században őt követő orosz uralkodókat, hogy „a Nap körül keringő bolygókhoz hasonlítva”, az első orosz imperátorral összevetve megfeleljenek a Péter unokája koronázási medáljára vert legendának: a „Tőled, veled és dicsőségedre”.

Jekatyerina Boltunova: *„Ot tyebja, sz toboj i k szlave tvojej”*: *Pjotr II kak Pjotr I.* („Tőled, veled és dicsőségedre”: II. Péter, mint I. Péter). *Rosszijszkaja Isztorija*. 2016. 2. 76–91. o.

Kurunczi Jenő

Európai monarchiák 1814-től 1906-ig. A restaurációk százada

A recenzió alapját képező mű eredetileg német nyelven jelent meg 2014-ben (kissé módosult címmel: *Das Jahrhundert der Restaurationen 1814 bis 1906*), ugyanannál a kiadónál, amely az angol verziót is jegyzi, mint-hogy a müncheni *De Gruyter Oldenbourg* nagy hangsúlyt helyez arra, hogy a nagyobb érdeklődésre számot tartó könyveket angol nyelven is hozzáférhetővé tegye. Ráadásul a 2017-es angol változat autentikus jellegét az adja, hogy a könyvet maga a szerző fordította le. A műben kifejtett koncepció rövid összefoglalója, természetesen az esettanulmányok nélkül, ugyanakkor bekerült az Oxford University Press által ugyancsak 2014-ben kiadott (Kelly L. Grotke-Marcus Prutsch által szerkesztett) *Constitutionalism, Legitimacy, and Power* kötetbe, *Restaurációk és alkotmányok* címmel, amely, mondhatni, mottóként fejezi ki Volker Sellin mondanivalójának lényegét.

Volker Sellin a heidelbergi egyetem professzor emeritusa (aki korábban az intézmény rektora is volt), az újkori európai történelem elismert kutatója több tanulmányt és könyvet írt a történetírásban általánosan csak „a forradalmak kora” néven emlegetett XIX. századról, melynek 1814–1848 közötti – azaz a napóleoni rendszer bukását követő és az 1848-as forradalmi hullámig tartó – szakasza, mint a „restauráció” korszaka ismert. A szerző jelen könyve egy olyan rövidebb lélegzetű írás, amely kutatásainak összefoglalását adja, a legitimitás és alkotmányosság szempontjából tekintve át a címben vizsgált időszakban a kontinens európai történelmét, ennek generális revízióját tárva az olvasó elé.

A szerző alaptétele, melyre a jogi források terminológiáját és a kor politikusainak szóhasználatát hozza fel igazolásként, a következő. Bár a modern európai alkotmányokat, azaz a *chartális alkotmányokat*, szokás úgy kezelni, hogy azok a nyugati kultúrkör *forradalmainak vívmányai*, mégis az alkotmányos kormányzathoz való átmenet számos esetben *nem valamely forradalom közvetlen következményeként* valósult meg Euró-

pában. A XIX. században ugyanis a legtöbb esetben az *alkotmányok az uralkodói restauráció eszközei* voltak: azaz a dinasztiák ezek révén igyekeztek megerősíteni pozíciójukat. Ezáltal pedig a XIX. századot nemcsak a forradalmak, hanem legalább annyira a restaurációk korának is lehet tartani.

A szerző ezért különbséget tesz *demokratikus alkotmányosság*, illetve *monarchikus alkotmányosság* közt. Az előbbi esetben, amely például az amerikai függetlenségi háború vagy a francia forradalom következtében született meg (1791), az alkotmánynak nevezett dokumentum a *népszuverenitás demokratikus* elvén nyugodott. Amikor ugyanis eltörölték a létező kormányzatot, akkor az új autoritás számára újfajta legitimitációt is kellett találni: ez lett a népszuverenitás. A *monarchikus alkotmányosság* esetében viszont a *monarchikus elven* alapult az alkotmány, amelynek lényege abban rejlett, hogy az *uralkodó saját jogán* adott alkotmányt, ezáltal pedig a *Régi Rend* azon alaptételét követte, mely szerint ő a *privilégiumok forrása*. Ez történt például 1814-ben Franciaországban. XVIII. Lajos ugyanis ún. *alkotmányos chartát* (*Charte Constitutionnelle*) adott ki, s az elnevezésnek jelentősége van, mivel az uralkodók igyekeztek kerülni az „alkotmány”, „alkotmányozó hatalom”, terminusokat, azok forradalmi vonatkozásai miatt. Ezáltal a francia esetben a *charta, legitimitációs és jogtechnikai szempontból*, a *Régi Rend* tradíciójának folytatását jelentette. Még akkor is, ha ez a „régí rend”, természetesen, nem az 1789 előtti állapotokat jelentette, hanem azt, hogy a tradíció (*charte*) alkalmazkodott a korszellemhez. Bár legitimitációs szempontból az említett kétféle alkotmány különbözött, politikai szempontból mindegyik kimerítette az alkotmányosság kritériumait.

A restauráció tehát, mindezekből következően, nem összeegyeztethetetlen szükségképpen a reformmal: sőt, a monarchiák megerősítése éppen ez utóbbi révén történt meg. A demokratikus forradalom által jelentett fenyegetést kétféle módon is lehetett kezelni a monarchikus alkotmányosság eszközével: akár egy zajló forradalom továbbgyűrűzését, vagy éppen annak kitörését megakadályozandó. A restauráció így lehetett „*ellensúlyozó*” vagy „*preventív*”. Az előbbire kiváló példa az 1848-as forradalmak által kikényszerített alkotmányok esete Itáliában – és mivel ezek monarchikus alkotmányok voltak, így vissza is vették azokat az uralkodók (így köztük Ferenc József is), kivéve Szardínia királyát. A preventív monarchikus alkotmányosság fogalmát jól példázza az 1807-es porosz reformtervezet. Ennek kinyilatkoztatott célja ugyanis az volt, hogy bevezesse a „demokratikus elveket a monarchikus kormányzatba”.

A restauráció és az alkotmány viszonyának korabeli felfogását jól példázza, hogy amikor 1850-ben a porosz király átalakította az 1848-as alkotmányt, akkor erről egy diplomatája azt írta, hogy a „restauráció folyamata” az 1848-as alkotmánnyal kezdődött, az 1850-es *alkotmány* pedig egy „*organikus restauráció*” diadala volt. Restaurációról beszélt, noha a monarchiát nem törölték el! A monarchikus alkotmányosság (az „*organikus restauráció*”), a *dinasztikus hatalom legitimálásának új eszköze* volt, „taktikai manőver”, hogy a dinasztiák megőrizték pozíciójukat a demokratizálódás korában.

A *restauráció* terminus tehát, abban a formában, ahogy eddig a történettudomány használta, nem tartható, így a restauráció kora elnevezés sem, annak korábbi értelmében. Mit restauráltak ugyanis Napóleon bukása után? Mást jelent a szó a különböző területek esetében. Míg az ún. *Bourbon restauráció* alkotmányos monarchiát eredményezett, tehát nem az 1789 előtti állapotot, ezzel szemben a német fejedelemségekben, Itáliában a restaurációnak az a formája valósult meg, amely valóban a Napóleon előtti politikai rendszert állította helyre, azaz az ún. neoabszolutizmus köszöntött be, amikor a Napóleon által letett uralkodókat visszahelyezték jogaikba. A restauráció ezért sem szűkíthető le magának a királyságnak mint államformának a kérdésére. A francia mintájú restauráció (a monarchikus alkotmányosság) pedig végigkísérte az egész XIX. századot: azzal a kiegészítéssel, hogy a későbbi alkotmányokkal nem kellett egyúttal egy korábban megszűnt monarchiát visszaállítani.

A könyv, a bevezetőt és a konklúziót is beleértve, nyolc fejezetből áll, és a koncepciót a következő esettanulmányokon keresztül mutatja be: *Franciaország 1814; Lengyelország 1815;*¹ *Németország 1818–1848; Spanyolország 1834; Itália 1848; Oroszország 1906.*

Különösen fontos és jól kidolgozott az Oroszországgal foglalkozó rész: elsősorban azért, mert a szerző láthatóan eredetiben olvasta az orosz forrásokat, melyekből gazdagon idéz is. (Ez a forrásközpontúság egyébként a mű egészére jellemző.) Többek közt felhívja a figyelmet arra is, hogy az 1906-os, demokratizálást jelentő közjogi dokumentumot sem alkotmánynak, hanem *alaptörvénynek* nevezték: éppen az alkotmány forradalmi konnotációja miatt, továbbá azért is, mert ez az elnevezés összhangban volt a korábbi,

1 Ez természetesen nem a felosztott Lengyelország egészével, hanem csak az 1809-ben létrejött Varsói Nagyhercegségből I. Sándor cár által megalakított Lengyel Királysággal (az ún. Kongresszusi Lengyelországgal) foglalkozik, melynek a cár alkotmányt adott, és azt „örök időkre” az Orosz Birodalomhoz csatolta. (Ezt mondta ki az alkotmány 1. pontja). A „lengyel” alkotmány a többi monarchikus alkotmánytól tehát abban különbözött, hogy aki adta, az „egy külföldi hódító volt”.

az autokratikus hatalmat kodifikáló XIX. századi közjogi terminológiával. Ugyanakkor jól érti a szerző, hogy Oroszországban mekkora szerepe volt a nyugati jogfelfogás korábbi hiányának.

Volker Sellin könyve remélhetőleg nemcsak a történészek körében vált ki visszhangot, hanem az alkotmányjog területét művelők számára is új perspektívát kínál.

Volker Sellin: *European monarchies from 1814 to 1906. A century of restorations.* (Európai monarchiák 1814-től 1906-ig. A restaurációk százada). De Gruyter Oldenbourg, München, 2014. 145 o.

Sashalmi Endre

ÚJKOR

A Habsburg Birodalom olasz szemmel

Számunkra mindenképpen érdekes lehet, hogy mások miként látnak olyan eseményeket, amelyek kimenetele még napjaink Európájára, közelebről Magyarországra is hatással vannak. A Trentói Egyetemen oktató *Marco Bellabarba* könyvének segítségével egy olasz történész szemüvegén keresztül láthatjuk a Habsburg Birodalom történetét. A német ajkú dinasztia a történelem egyik legjelentősebb uralkodócsaládja, amelynek sorsa egyben Közép-Európa történetére is rányomta a bélyegét. A Habsburg-familia az évszázadok során rendkívül különböző történetű, fejlettségű, kultúrájú területeket birtokolt, amely területek között a valódi összetartó erőt csupán a bürokrácia és a hadsereg képezte.

A szerző a bevezetőben egy, az első világháború idején megjelent cikk segítségével mutat rá a birodalom egyik legfőbb különlegességére. Ha egy Habsburg-alattvalót megkérdeztek volna, hogy milyen nemzetiségű, a legkülönbélebb válaszokat kaptuk volna például a tirolin keresztül a csehországi németen át a galíciai lengyelig. Egyetlen dolog azonban bizonyos: senki sem válaszolta volna azt, hogy: „én osztrák vagyok.” Marco Bellabarba a birodalom legfőbb belső ellentmondásaira és paradoxonjaira rámutatva ismerteti egy nagyhatalom tündöklésének és majd hanyatlásának a történetét.

Az olasz történész könyvét öt kronologikus fejezetre osztja. Az elsőben (1765–1804) Bellabarba bemutatja, milyen intézmények segítségével kormányozták az uralkodók, illetve azt, hogy Mária Terézia és fia hogyan próbálta felvilágosult abszolutista módon megreformálni, „ésszerűsíteni” a fennhatósága alatt lévő területeket. II. Józsefet egyenesen úgy ismerhetjük meg, mint a korszak egyik legnagyobb reformerét, aki azonban hiába próbálta a Habsburg-kézben lévő birtokokat egy olyan egységes birodalommá formálni, amelyben mindenhol ugyanazok a törvények vannak érvényben, főleg erőteljes németesítési politikája miatt a kísérlete teljes kudarccal végződött.

A második fejezetben (1804–1848) olvashatjuk, hogy a bécsi politika a XVIII. századi közigazgatást és rendiséget hogyan mentette át a következő századba. A napóleoni háborút követően (melyből Ausztria mint győztes

hatalom megerősödve került ki), Metternich rendszerének a működéséről olvashatunk, hogyan próbált a bécsi udvar (tanulva az elődök erőteljes reformkísérleteiből) lassú és fokozatos modernizációt elérni a helyi előkelőségekre, nagybirtokos arisztokráciára támaszkodva. Bellabarba itt írja meg alfjezetekre bontva a birodalom különböző részeinek bemutatását, nemzetiségeinek ismertetését, eljutva egészen az 1830 utáni évek történetéhez.

A harmadik fejezetben, amely a „*Forradalom és ellenforradalom*” címet viseli, az 1848 és 1861 közötti események ismertetését tartalmazza. Amikor a szerző az 1848–49-es forradalom és szabadságharc történetét mutatja be, sajnos látszódik, hogy nem mindig a legfrissebb kutatási eredményeket használta fel. Egy konkrét példát kiemelve: az 1849-es tavaszi hadjárat sikerei után hibaként róttá fel, hogy a magyar honvédség az osztrák csapatok üldözése és Bécs bevétele helyett Buda ostromához látott hozzá (126. oldal). Ezzel szemben a hadtörténetírás azóta föltárta, és idegen nyelven publikálta is már, hogy miközben a honvéd hadsereg lőszertartaléka nem volt elegendő a támadássorozat azonnali folytatásához, ugyanakkor – a pontatlan felderítési adatok miatt – a döntés pillanatában Buda ostroma nem látszott olyan nehéz és időigényes feladatnak, mint amekkorának később bizonyult. Ellenben, ha netán mégis megkísérlik a nyugati támadást, a hátukban ott maradó, a vártnál jobban megerősített budai császári helyőrség a Duna központi szakaszának és az egyetlen állandó hídnak a birtoklásával a főszereg legfontosabb utánpótlási vonalát vágta volna ketté. Ma tehát a magyar hadtörténetírás nem tartja hibának azt, hogy Buda ostromát választották és az ebből következő problémákat nem szubjektív tévedés, hanem az objektív helyzet következményeinek tekinti.¹

A negyedik fejezetben (1861–1879) olvashatunk arról a felismerésről, hogy az egységesülő Itália és Németország nyomása alatt a Habsburgok csak birodalmuk belső rendjének megszilárdításával tudják nagyhatalmi pozíciójukat megtartani. Az „*Ausgleich*” részletes ismertetése után a szerző bemutatja a különböző változatokat, illetve azt, hogyan maradt el Andrassy Gyula hathatós fellépése miatt például a csehekkel való kiegyezés. Az utolsó fejezet (1879–1918), amely a „*Nacionalizmus és háború*” címet viseli, a birodalom lassú agóniáját mutatja be, azt, hogy miként következett be az elkerülhetetlen vég. A teljes felbomlás okát a szerző – az elvesztett első világháborún túl – többek közt a nem kellően demokratikus államberendezkedésében, illetve a német és a magyar nyelv erőltetése folytán kialakult konfliktusokban látta.

1 Gábor Bona: *The Hungarian revolution and war of independence, 1848–1849: a military history*. New York. Social Science Monographs. 1999. 358–359 p.

Bellarbarba műve a témáját, felépítését és tartalmát tekintve *A. J. P. Taylor* hasonló című² könyvével rokonítható, a legnagyobb eltérések a két könyv között inkább csak formai jellegűek: míg az angol történész művénél a könyvet nem kíséri jegyzetapparátus, ezáltal állításainak a forrása gyakorlatilag követhetetlen, addig az olasz szerző műve tele van hivatkozásokkal.

A bibliográfiai résznél a felhasznált tételek száma több mint száz, ami rendkívül imponáló. Bellarbarba a legalapvetőbb francia, német, olasz és angol szakirodalmat használta fel a műve megírása közben. Az olasz szerző angol vagy német nyelvre lefordított magyar műveket is felhasznált, így könyvében visszaköszönnek *Hanák Péter*, *Deák István*, *Katus László*, vagy éppen *Jászi Oszkár* kutatási eredményei és elgondolásai.

Fontos kiemelni, hogy Bellarbarba a könyvében egyértelműen cáfolja azt a közkeletű vélekedést, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia egyszerűen nem volt más, mint a „népek börtöne”, de érzéketesen érvel az olasz történész mellett, hogy azért ez az államalakulat mégsem az a hely volt, ahol a különböző kultúrájú, nyelvű és vallású népek egymással teljes békében, harmóniában és mindenekelőtt politikai egyenlőségben éltek volna. A könyv bár itt-ott jobban elmélyül az intézménytörténetben, nagyon is olvasható, szórakoztató, egyáltalán nem olyan, mint általában egy egyetemi jegyzet. A könyv végén több térkép és ábra is található, amelyek bemutatják a birodalom sokszínű és többnemzetiségű voltát. Ezek már önmagukban kiválóan bizonyítják, hogy milyen lehetetlen vállalkozás volt a modern nemzeté válás időszakában összetartani a Habsburg Birodalmat.

Marco Bellarbarba: *L'impero asburgico. (A Habsburg Birodalom)* Società editrice il Mulino. 2014. 244 o.

Varga Dániel

² A. J. P. TAYLOR: *The Habsburg Monarchy 1809–1918*. III. kiadás. Penguin Books Ltd., 1990.

A svájci közvetlen demokrácia keletkezéstörténete

Rolf Graber, a Zürichi Egyetem Történeti Intézetének címzetes professzora a svájci demokrácia-történetírás immáron ismert alakja. A svájci történész tagja volt a *Demokratikus mozgalmak Közép-Európában 1770 és 1850 között* címet viselő kutatási programnak, amelyet *Helmut Reinalter*, az innsbrucki Leopold-Franzens-Universität professzora kezdeményezett, és irányított. Ez a kutatási terv átfogta a teljes német nyelvű európai területet, tehát ugyanúgy kiterjedt Németországra és Ausztriára. Svájcra vonatkozó kutatási eredményeit Graber két kötetben tette közzé. 2013-ban a német Böhlau Kiadó gondozásában adott ki egy vaskos forrásgyűjteményt, majd négy évvel később, 2017-ben a svájci Chronos Kiadónál publikálta a kutatási eredményeit szintetizáló monográfiáját.

A forráskötet gazdag, de rendkívül „forgatásigényes”. Mindez fakad az alkalmazott szerkesztési elvekből és a források tematikai felosztásából. A tartalomjegyzékben négy nagy fejezetet találunk. Az első fejezet tartalmazza a forrásokat feldolgozó tanulmányokat szövegközi forrásmegjelöléssel. A második fejezetben olvashatók maguk a forrásszövegek, elsősorban német nyelvűekről van szó, másodsorban francia nyelvűekről, és elvétve olasz forrásszövegekre is bukkanhat a türelmes kötetforgató. Kiemelendő, hogy magas a teljes forrásszövegek aránya. Hosszabb forrásszövegek esetében azonban itt is a válogató szerző és/vagy a kiadói szerkesztő prioritásait vagyunk kénytelenek követni. Egy forrásszöveg részletekben való közlésének, erős szóval „csonkolásának” minden hátrányát éreztem például Johann Jakob Leuthy 1833-ban készített, a *Nők joga* című írása olvasásakor. Ezen hátránnyal szemben komoly szakmai hozzájárulásként értékelhető, hogy minden forrás értelmezéséhez féloldalas kommentár nyújt segítséget. További igényes törekvésnek tartom azt is, hogy a források eredeti lelőhelyének megadása kivétel nélkül megtörtént, még akkor is, ha sok esetben csupán a korábbi nyomtatásban megjelent hivatkozásra hagyatkozhatunk. Ezzel utalni szeretnék a szerző azon megállapítására, miszerint a forráskötet nem csupán újonnan feltárt anyaggal,

hanem már ismert szemelvényekkel is dolgozott. Graber 102 forrást emelt be kötetébe. Ilyen nagy mennyiségű anyagnál szinte alig tűnik fel, hogy helyenként kronológiai zavar keletkezett a források között. Az 1760-as évek forrásszövegei kronológiai értelemben ugyanis némileg összekeveredtek.

A harmadik fejezetben találhatunk egy bibliográfiát, ráadásul korszakos bontásban, ami kifejezetten megkönnyítheti a korszakorientált szakirodalmi gyűjtést. Az utolsó, negyedik fejezetben olvashatjuk a forrásszövegek listáját – az olvasó legnagyobb bánatára –, oldalszám nélkül. Ez azért is hátrányos, mert a tartalomjegyzék sem segít bennünket a célirányos keresésben.

A szerző a következő hat kronológiai alfejezetbe osztotta be a százkét forrást:

1. A modern kor előtti politikai részvételi modellek: falugyűlések, kantongyűlések, városköztársaságok. (harmincnégy forrásszöveg)

2. Felszabadítási mozgalmak, helvét forradalom. A Helvét Alkotmány konfrontációja a modern kor előtti politikai részvételi modellekkel (huszonegy forrásszöveg)

3. Az 1830. év regenerációs mozgalma és az ellenmozgalmak (harmincegy forrásszöveg)

4. Az 1848. évi szövetségi alkotmány és annak hiányosságai a közvetlen demokrácia fejlődése tükrében (három forrásszöveg)

5. Az 1860-as évek demokratikus törekvései, a közvetlen demokrácia alakulása a kantonokban (tíz forrásszöveg)

6. A népszavazás bevezetése az 1874. évi módosított szövetségi alkotmányban (egy forrásszöveg).

Jól látható, hogy Graber rendkívül tág időhorizontban gondolkodott. Az előzmények megvilágításához egészen az 1560-as évekig visszanyúlt a válogatás során. Teljességre így nem is törekedhetett a szerző. Mivel a svájci történeti kutatásokban előkelő helyen álltak az elmúlt évtizedekben a demokráciatörténeti kutatások, így számos már publikált forrás is helyet kapott a kötetben. Az ismétlés szakmailag mindenképpen indokolt. Nem sikerült azonban a történeti korszakok közötti arányosság megteremtése a közel hasonló számú forrásszöveg megjelenítésével. A svájci történelem kiemelkedő eseményeinek túlreprezentáltsága különösen szembetűnő 1798 és 1830, mint kiemelkedő jelentőségű történeti csomópontok, azaz a Helvét Köztársaság és a regeneráció korszaka kezdő éveinek esetében. Az előnyöket és a hátrányokat összevetve ennek a forráskiadványnak a megjelenésére vitathatatlanul szükség volt. Afelől sincs kétségem, hogy fontos kézikönyv lesz ez a Svájci-kutatók számára.

A 2017-ben napvilágot látott és a kutatási eredményeket bemutató kötet követi a négy évvel korábbi szöveggyűjtemény kronológiai és tematikai felosztását. Alapvetően a forráskötetben publikált bevezető tanulmányoknak a kibővített és lábjegyzetelt írásait veheti kézbe az olvasó. Addig, amíg a XX. században a svájci történészek elsősorban szövetségi szinten vizsgálták a svájci demokrácia történetét, és eszmetörténeti illetve alkotmánytörténeti szempontok alapján dolgoztak, Graber ezeknek a demokratikus folyamatoknak a társadalomtörténeti összefüggéseit kutatta. A XX. századi svájci történetírás egyik uralkodó narratívája szerint lineáris fejlődés mutatható ki a svájci demokrácia történetében 1830-tól kezdve napjainkig. Ezzel szemben a zürichi történész úgy véli, hogy megkérdőjelezhető a kontinuitás, ugyanis számos esetben tárt fel olyan történeti konfliktusokat, amelyek a demokratikus törekvések megszakíttóságára, töréspontjaira engednek következtetni. Hozzá kell tennünk, hogy Graber mélyebb szinten, azaz elsősorban a kantonok történetén keresztül vizsgálódott, az így megtapasztalt kantononkénti különböző fejlődési irányok és a politikai nézetkülönbségek sokszínűsége által plasztikusabb képet tudott rajzolni a demokrácia fejlődéséről. Ma már általános tapasztalat az, hogy csak az a történeti munka kap kellő figyelmet, amelyik alapvetően teljesen új nézőpontokat és kutatási eredményeket tud felmutatni. Graber ilyen irányú törekvése ugyanakkor egyáltalán nem kérdőjelezi meg a korábbi eredményeket, a svájci történész sokkal inkább fontos kiegészítő hozzájárulást kínált az előző század történeti kutatásaihoz, jól érzékeltetve a demokráciáért vívott küzdelem rendkívüli komplexitását.

Anélkül, hogy recenzióként az egyes korszakok demokráciatörténetének ismertetésébe részletesen belemennék, csupán Graber kutatási törekvéseinek filozófiáját kívánom megvilágítani a manapság az érdeklődés homlokterében álló két exponált történeti kérdéssel, úgy mint a svájci női választójog és a XX. századi háborús kivételes intézkedések története. A XXI. század elején a svájci történészek közül egyre többen és gyakrabban tartják fontosnak azt, hogy történeti magyarázatot nyújtsanak a svájci női választójog megkésett bevezetésére. Ugyan nyilvánvaló, hogy ez szoros összefüggésben állhat a demokrácia fejlődésével, vagy éppen fejlettségével, hiszen sokan vannak, akik komoly mércéként tekintenek rá, mégis a kelet-európai történészek jól tudják, hogy a női választójog diktatúrákban való biztosítása még korántsem jelenti azt, hogy az adott politikai rendszer demokratikus lett volna. Megfordítva, nem biztos, hogy emiatt fejletlen lett volna a svájci demokrácia. Mindenesetre ez a svájci történeti példa különösen alkalmas a svájci szövetségen belül megtapasztalható, eltérő fejlődési folyamatok megvilágítására. Graber tehát úgy véli, a megkésettég hátte-

rében az állhat, hogy a svájci férfiak a politikai érdekképviselőket a katonai szolgálatra való alkalmasságtól tették függővé, amely elképzelés még a XIX. században, az általános emberi jogok eszméjével szemben is erősen tartotta magát. A férfiuralom ezen specifikus, svájci kulturális jelensége kimondottan jellemző volt a német nyelvű kantonokra, és a mai napig léteznek olyan kantonok, amelyek a rendi korszak kantongyűléseinek hagyományait változatlanul gondosan ápolják. Ebből következően a szerző azt is, hogy a német nyelvű kantonok sokkal később iktatták törvénybe a női választójogot. A francia forradalom emberjogi eszméit nyitottabban befogadó francia nyelvű kantonok válhattak így élenjáróvá a női jogkiterjesztésben. Graber kiemelte, hogy az sem véletlen, azok a kantonok tették magukévá a női választójogot, amelyek már korábban törvényileg biztosították választópolgáraik számára a népszavazási lehetőséget. Szövetségi szinten a svájci nők 1971-ben váltak választásra jogosultakká. Waadt kanton már jóval korábban, 1959-ben döntött erről, majd Neuenburg és Genf követte a példáját. Ugyanakkor Appenzell-Innerrhodent csak szövetségi bírósági ítélettel tudta a svájci szövetségi tanács rákényszeríteni a női választójog bevezetésére majdnem húsz évvel később, 1990-ben. Ebben a kantonban néhány község még ma is életben tartja a hagyományos módon, vagyis szabad téren megrendezett és kézfeltartással történő politikai döntéshozatal gyakorlatát.

A XX. századi háborús kivételes intézkedések bemutatásával a szerző szintén egyedi felismerésekhez vezetett el olvasóit. Különösen hasznos munka ez az európai történészek számára, hiszen az első és második világháborús svájci semlegesség mítosza elfedi aényt, miszerint Svájc ugyanúgy élt a háborús kivételes intézkedések törvényi felhatalmazási jogával, mint maguk a háborúban résztvevők. Azt is nyilvánvalóvá tette a szerző, hogy komoly politikai harcok váltak szükségessé ahhoz, hogy a háború után a szövetségi hatalom érvénytelenítse ezeket az intézkedéseket. Milyen jól ismert az az uralmi helyzet, amikor a hatalom képviselőinek nem kell számot adniuk döntéseikről, egyszerűen hivatkozhatnak az adott politikai kényszerhelyzetre, amelybe azután „belekényelmesednek”!

A XXI. század elején, Svájc legfontosabb szellemi exporttermékévé vált közvetlen demokráciája. Az Aarau-ban működő Svájci Demokráciaközpont tevékenysége és stratégiai célkitűzései is kitűnő bizonyítékot kínálnak erre az állításra. Graber kötete jól illeszkedik az 1980-as években útjára indított új demokráciatörténeti kutatások elképzeléseibe. A svájci történész által megelevenített, sokoldalú történeti pillanatképek a politikai integrációról, más szóval jogkiterjesztésről, vagy éppen a jogvisszatartásról és jogmegvonásról meggyőzhetik az olvasót arról, hogy ellenállások és lázadások hoz-

szú sora, láncolata, az ezek által okozott megtorpanások eredményeként jött létre a svájci demokrácia jelenlegi, a világon kiemelkedően magas fejlettségi szintje és gyakorlata. Rolf Graber igen hasznos történeti munkát tett le az asztalra a svájci demokrácia keletkezéstörténetéről.

Rolf Graber: *Wege der direkten Demokratie in der Schweiz. Eine kommentierte Quellenauswahl von der Frühneuzeit bis 1874.* (A svájci közvetlen demokráciához vezető utak. Kommentált forrásgyűjtemény a kora újkortól 1874-ig.) Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar 2013. 487 o.

Rolf Graber: *Demokratie und Revolten. Die Entstehung der direkten Demokratie in der Schweiz.* (Demokrácia és lázadások. A svájci közvetlen demokrácia keletkezéstörténete.) Chronos Verlag, Zürich 2017. 232 o.

Gyarmati Enikő

Az artegnai fecskék. Vendégmunkások Svájcban, Franciaországban és Németországban

Az északkelet-olaszországi Friuli tartomány a történelem során mindig a népek és kultúrák metszéspontja, találkozási helye volt. Habár már a megelőző századokban is jellemző volt az emigráció erre a területre, tömeges jelenséggé csak a XIX. század második felében vált: a véglegesen tengeterültra kitelepülők mellett ekkor jelentős számú szezonális munkavállaló jelent meg különböző európai országokban. A folyamat kialakulásának legfőbb oka a terület kedvezőtlen gazdasági helyzete és az ezzel összefüggésben álló nehéz megélhetési körülmények voltak. A helyzetet súlyosbította, hogy 1841 és 1860 között a bortermelés a filoxéra-járvány miatt több mint tizedére esett vissza és a hagyományos szőlőfajták jó része is eltűnt. Emellett a szintén számos családnak megélhetést nyújtó selyemhernyó-tenyésztés is krízisbe került, mivel az ekkor járványszerűen terjedő szemcsekór a termelést mintegy felére csökkentette, amellett, hogy a kormány adópolitikája szintén kedvezőtlenül hatott az ágazat tevékenységére. Az olasz ország létrejöttét követően tehát a terület mezőgazdasága továbbra sem tudott kilépni az elmaradottságból és az ipari fejlődéshez szükséges tőke sem állt rendelkezésre a tartományban, ami hozzájárult az alacsony életszínvonalon élő népesség kivándorlásához.

Az alábbiakban ismertetett kötetek a debreceni–olasz kapcsolatok szempontjából is figyelemre méltó friuli település, Artegnia emigránsainak helyzetét mutatják be az olasz egység létrejöttét követő évektől egészen az ezredfordulóig, a tartomány szociális és gazdasági problémáinak ismertetésétől kezdve az egyéni tapasztalatok leírásáig. Az artegnai Associazione „*la Sisile*”¹ célja ugyanis a friuli településről emigráltak külföldi jelenlétével és tevékenységével kapcsolatos adatok összegyűjtése, rendszerezése és hozzá-

¹ Artegnaiak által alapított kulturális egyesület. A *sisile* szó artegnai dialektusban fecskét jelent, amelynek szimbolikus értelme van, amennyiben a szezonális emigrációval összefüggésben használják: azokat a munkásokat jelenti, akik bár külföldön dolgoztak, a családi fészekbe minden szezon végén hazatértek.

férhetővé tétele; egy olyan adatbázis létrehozása, mely segítséget nyújthat a téma iránt érdeklődő kutatóknak. Eddig megjelent három kötetük célszám-gonként dolgozza fel az összegyűjtött adatokat: az első (a *Pignots*)² Svájc felé, a második a Franciaország felé, a harmadik pedig a Németország felé irányuló emigrációjukat mutatja be. A kötetek két fő szerzője *Elisa Della Mea*, történész és *Egidio Madussi*³ irodalomtanár.

Annak ellenére, hogy a korszakban hazánkba is számos vállalkozó és munkavállaló érkezett, a friuli szezonális emigrációval hazai kutatás illetve magyar nyelvű szakirodalom nem foglalkozik. Friuliban viszont több helytörténeti jellegű mű, tanulmány jelent meg a témával kapcsolatban, melyeket az ismertett kötetek is számon tartanak és felhasználhatnak. Az egyesület által végzett kutatómunka során ezen kívül helyiekkel, artegnai emigránsokkal és leszármazottaikkal készített interjúkat, hagyatékokat, magántulajdonban lévő dokumentációt is felhasználtak a községi iratanyag mellett. Az egyesület által közzétett adatok további forrásai a plébániai értesítők, népszámlálási adatok, *AIRE Anagrafe Italiani Residenti all'Estero* (külföldön honosítottak listája), a *Museo Nazionale Emigrazione Italiana 1876–2005* közötti és a *Commissario generale per l'emigrazione* éves emigrációs statisztikája. A településre vonatkozó számadatok összegyűjtése révén szemléletes statisztikai kimutatások, táblázatok szerepelnek a kötetekben, melyek amellet, hogy aprólékos gyűjtőmunkáról tesznek tanúbizonyságot, olyan információkkal látják el az olvasót, melyek más munkákban nem lelhetők fel. A statisztikák és adatok rendszerezésében és közzétételében *Stefania De Pauli* és *Luciano Da Rio* vett részt. Noha a különböző források más és más számadatokkal szolgálnak – kiadott útlevelek, eladott vonatjegyek, polgármesterek nyilvántartásai közötti eltérések, nem említve az illegálisan kivándorlókat –, vitathatatlan, hogy az emigráció rendkívüli méreteket öltött a korszakban. Pontosabb adatok azonban csak az 1900-as évektől kezdve találhatóak meg, mivel ekkortól két szervezet is segítette a kivándorlókat: a *Segretariato per l'Emigrazione* és a katolikus *Segretariato del Popolo*.

A kötetek a kivándorlás okain és módjain, valamint a külföldön dolgozók munka- és életkörülményein túl szabadidős tevékenységükre, esetleges integrációjukra és oktatásukra is kitérnek, valamint a nők helyzetét is tárgyalják. Az utolsó fejezetek rendszerint jelenleg is külföldön élő honfitársakat mutatnak be, a függelékben pedig statisztikai adatokat, grafikonokat és

2 A *Pignot* (sz. *Pignots*) elnevezés a köpülő (*pigne*) szóból származik, számos esetben az artegnaiak megnevezése.

3 Az egyesület alapítója és korábbi elnöke Egidio Madussi, a település egykori polgármestere. Helytörténeti jellegű további kötete: *Artegna si racconta. Metamorfosi di una Comunità 1945/1975*. Aviani & Aviani Editori, Udine, 2012. 678 p.

országoként több száz emigráns nevét közlik. A kivándorlással kapcsolatos általánosabb leírást, illetve egy átfogó kép bemutatását már az első kötet elején megtaláljuk, amellett, hogy a szerzők a későbbiekben is többször hangsúlyozzák a legfontosabb megállapításokat. Noha az információ-feldolgozás országokénti csoportosításban történik, vannak olyan általános jellemzők, melyek minden célország esetén meghatározóak, s ezért egy összefoglaló áttekintés során kiemelendők mindhárom kötet vonatkozásában.

A tárgyalt másfél évszázados időszakot ugyanis három fő részre osztják: az olasz egység létrejöttétől az első világháborúig, a két világháború közötti és a II. világháború utáni szakaszra. A terület emigránsai már a XIX. század közepét megelőzően is végeztek kereskedelmi és kisipari jellegű tevékenységeket elsősorban Bécs, Karintia, Stájerország, Morvaország, Szlavónia, Magyarország és Bajorország területén. A szerzők megállapítása szerint viszont az artegnaiak a carniai *cramárs*⁴ aktivitásához kevésbé kapcsolódtak; kereskedelmi jellegű tevékenységet mégis végeztek, sajt és szalámi előállításával és árusításával foglalkoztak főképp a bécsi Praterben. Ilyen előzmények mellett az I. világháborúig terjedő időszakban az Osztrák–Magyar Monarchia, majd az egyesült Németország ("germanies") lett az elsődleges célpont. Az ekkor zajló ipari és infrastrukturális fejlesztések, főképp az építőiparban nagy munkaerő-szükségletet idéztek elő. A gombamód szaporodó téglagyárak szinte ki sem elégítették a folyamatos nagy keresletet, a tégláégetés pedig, melyben a friuliak élen jártak, igen keresett mesterség lett. A lombardiaiak és venetóiak mellett viszont már Svájcban is kezdtek feltűnni a friuli szezonális munkások.

Az I. világháború kitörése kevesebb mint egy év alatt 80 ezer kivándorlót kényszerített haza, mely rendkívül negatív hatást gyakorolt a régióra. A visszaáramló, megélhetés nélkül maradt munkanélküli lakosság létszáma ugrásszerűen nőtt meg, fenntartásukat a települések csak segélyek, kölcsönök igénybevételevel tudták megoldani.⁵ Az emigráció ismételt fellendüléséhez támogatást nyújtott a fasizmus is, hiszen ez részleges megoldása volt a nagy méreteket öltő munkanélküliségnek és az ehhez kapcsolódóan kialakult társadalmi problémáknak. Az I. világháború után kötött bilaterális egyezményeknek köszönhetően Franciaország lett az újjáéledő kivándorlás elsődleges célterülete, ahol a háborús embervesztések miatt nagy volt a

4 A *cramárs* friuli (carniai) vándorkereskedők elnevezése, akik már a XIII. századtól kezdve az Alpokon keltek át, hogy eljussanak Ausztriába és más vidékekre, hogy ott különféle árukkal hálaljanak.

5 Érdekesség és egyben Artegna rendkívül nehéz helyzetét is mutatja, hogy mindezek mellett a település privát kölcsönt volt kénytelen felvenni a debreceni szalámigyáros, Giovanni Battista Vidonitól.

munkaerőigény. A II. világháborúig az egyesület adatai alapján az artegnai emigránsok 52 százaléka érkezett az északi területekre, elsősorban Párizs környékére: ácsok, kőművesek, kőfaragók, burkolók (mozaikkészítők, betonozók), téglaegetők, bányászok és földmunkások. A szezonális emigráció gazdasági hasznát az Udinei Kereskedelmi Kamara is elismerte, hiszen a megélhetési nehézségek miatt kivándorolt lakosság külföldről jelentős összegű jövedelmet juttatott a tartományba. A gazdasági válság, valamint a kialakuló nacionalista szemlélet azonban gátat szabott az emigrációnak, mely csak a 30-as évek végén vett ismét nagyobb lendületet a gyarmatok felé: az artegnaiak Szomáliában, Líbiában, Etiópiában, Rodoszon és a környező szigeteken tűnnek fel, emellett jelentős a belső vándorlás is.

A II. világháború időszaka ismét törést jelentett, s mivel ezt követően sem indul meg jelentős gazdasági fejlődés a területen, 1945 és 1970 között a lakosság majdnem fele munkanélküli. Ezekben az évtizedekben ismét Franciaország és Svájc lesz népszerű, a munkavállalók elsősorban a nagy munkaerő-szükségletet igénylő építő- és gépipari, valamint az energetikai ágazat nagyobb cégeinél csoportosultak. Hasonló volt a helyzet Németországban is, ahol a háborús embervesztés miatt és a gazdaság újbóli felendítése érdekében az 1951-es párizsit 1955 és 1968 között még nyolc bilaterális egyezmény követte, melyek a munkaerő szabad áramlásával és a szervezett toborzással kapcsolatban születtek. Az ekkor kivándorlók főképp az autópárhban (Mercedes, Ford, Volkswagen) helyezkedtek el. Belgium és Luxemburg mellett a tengerentúli területek iránt szintén nőtt az érdeklődés.

Az 1960-as évektől kezdődően azonban általános mérséklődés figyelhető meg egyrészt, mivel Friuliban a számos befektetésnek köszönhetően gyors ütemű iparosodás kezdődik, másrészt a 70-es években kialakuló olajválság miatt, mely az európai autógyártásra is kedvezőtlenül hatott. Az 1976-os földrengést követően az iparban, építőiparban egyre több lehetőség kínálkozik, ezért sokan hazatérnek. Ismételt növekedés a kivándorlásban csak 1989-et követően, a berlini fal ledöntése és Németország egyesülése után figyelhető meg. A folyamat a mai napig is tart, bár a 2000-es évekre az emigráció elvesztette korábbi jellegzetességeit; az „új emigráció” már az értelmiségiek elvándorlását jelenti, melynek elsődleges célterülete Anglia, Németország, Svájc, Franciaország, az Egyesült Államok és Brazília.

A képzettség kérdéskörét illetően a kötetek tanulsága szerint a követelmények korszakonként változtak, a szakmunkások iránti igény fokozatosan növekedett. Mivel a téglaegetés — mely főképp az első szakaszban az egyik leggyakoribb mesterség volt a vendégmunkások körében — nem igé-

nyelt külön képesítést, s akár munkavégzés közben is elsajátítható volt, az alacsonyabb iskolázottsággal rendelkezők is megtalálhatták boldogulásukat a szakmában. Ehhez hasonlóan számos mesterséget (pl. ács, kőműves) akár már gyerekkoruktól fogva elsajátíthattak, hiszen az otthon töltött időben a legtöbben házaik javítását, bővítését végezték. Noha már a XIX. század elején élt a tankötelezettség, s emiatt az írás-olvasás készsége is megfelelően terjedhetett, a kelendő szakmák megtanulásához speciális képzésen való részvételre (Buja, Gemona del Friuli) is volt lehetőség. A szakmunkások iránt azonban csak a XX. század második felében nőtt meg igazán a kereslet, elsősorban a gép- és faiparban: ekkor születtek szerződések szakképzett munkaerő közvetítésének érdekében német autógyártók és olasz képzési helyek között, melyek révén többek között udinei tanulók számára nyílt lehetőség gyáraikban elhelyezkedni.

A munkavállalási feltételeket, munkakörülményeket illetően részletes és szemléletes leírásokkal, interjúrészletekkel találkozhatunk mindhárom kötet, mindhárom ország tekintetében. Jellemző volt, hogy Svájc és Franciaország esetében már az útlevel kiállítására, illetve a határátlépés munkaszerződés bemutatása ellenében történhetett, amellett, hogy minden munkásnak évente fizikai alkalmassági vizsgálaton kellett átesnie. A szigorú feltételek, a többször embertelen bánásmód és az eljárás körülményessége azonban az illegális emigráció erősödését vonta maga után.

A szerzők által összegyűjtött információk alapján kijelenthető, hogy a Friuliból érkezőket hozzáértő és megbízható munkásként tartották számon, így általában jobb elbánásban részesültek, mint más nemzetből vagy Olaszország egyéb területeiről érkező munkások. Svájc esetében a megkérdezettek 20 százaléka számolt be diszkriminatív magatartásról mind a munkában, mind a hétköznapi élet során. Körülményeikre jellemző volt, hogy a vendégmunkások rendszerint a munkavégzés helyéhez közel, szegényes feltételek között, munkásszállásokon, fabarakkokban vagy közös bérlakásokban laktak, ezzel is igyekezve minél többet megtakarítani. Habár a napi 13–14 órás munkaidőt idővel csökkentették, rendszerint csak néhány szeszont töltöttek egy-egy helyen. Főképp a teljes családok kiköltözési lehetőségének köszönhetően – Svájcban pl. csak egy 1964-es szabályozás tette lehetővé a hozzátartozók bevándorlását – erősödött a nők jelenléte, akik cselédként, pesztraként vagy gyári munkásnőként (fonoda, varroda, kötőüzem, édességipar) helyezkedtek el, továbbá a turisztika és a vendéglátás területén dolgoztak.

Mivel a kivándorlók elsődleges célja családjuk életkörülményein való javítás, földterület illetve házvásárlás vagy bővítés volt, az egyébként is

hosszú munkaidő mellett a több megtakarítás reményében általában még hétvégén is dolgoztak, s emiatt kevés szabadidővel rendelkeztek. Ezt az időt többnyire pihenéssel, vásárlással, főzéssel, házimunkával töltötték. Ilyen körülmények között a társadalmi, kulturális integráció nehézkes volt, amit a szezonális jelenlét is hátráltatott. Mégsem voltak ritkák a helyiekkel vagy máshonnan érkezett emigránsokkal kötött vegyes házasságok, melyekről a kötetekben szintén találhatóak statisztikák. A beilleszkedést különböző szervezetek igyekeztek segíteni: amellet, hogy a konzulátusok aktív szerepet vállaltak az olasz közösségek életében, rendszeresen szervezett programokat a svájci *Fogolâr Furlan*, vagy a német *Circolo Italiano* is. Érdekvédelmi képviselőik az ACLI (*Associazioni Cattoliche dei Lavoratori Italiani* – Olasz Katolikus Munkásszövetség) volt, amely hatékonyabb integrációjukat is elősegítette, többek között nyelvtanfolyamok szervezése, a munkanélküliek támogatása révén.

A kötetek érdeme amellet, hogy az emigráció számos aspektusát érintik és igen informatívak, a gyűjtőmunka és forráshasználat, melyek révén új megközelítésből szemlélhető az a társadalmi jelenség, mely nagyban meghatározza Friuli történelmét. Figyelemre méltó az igyekezet, mellyel a szerzők a település múltjának megismertetésére és megőrzésére törekednek. A helyben gyűjtött adatok és a személyes vonatkozások feltárása egyedivé teszi a könyvsorozatot, mely nemcsak az érintett artegnaiak érdeklődését keltheti fel, hanem értékes információkkal szolgálhat azon érdeklődők, kutatók számára is, akik Friuli és az emigráció történetével kapcsolatban kívánnak részletesebb, specifikusabb ismereteket szerezni. A szerzők a kötetek mondanivalóját közérthető stílusban rendszerezik, interjúrészletekkel, személyes élményekkel és korabeli fényképekkel gazdagon illusztrálva. Kutatómunkájuk eredményeit az olvasó igényesen kivitelezett kiadványok formájában veheti kézbe.

Elisa Della Mea–Egidio Madussi: *Quaderni d'Emigrazione 001 Svizzera* (Emigrációs füzetek 001 Svájc), Associazione „la Sisile”, Artegna, 2012. 110 o.

Elisa Della Mea–Egidio Madussi: *Quaderni d'Emigrazione 002 Francia* (Emigrációs füzetek 002 Franciaország), Associazione „la Sisile”, Artegna, 2014. 158 o.

Elisa Della Mea–Egidio Madussi: *Quaderni d'Emigrazione 003 Germania* (Emigrációs füzetek 003 Németország), Associazione „la Sisile”, Artegna, 2016. 139 o.

Blaskó Barbara

A Fonte d'Amore-i hadifogolytábor az első világháborúban

Mario Salzano, az olaszországi Teramói Egyetem munkatársa hosszú időn keresztül egy közép-itáliai falu, Fonte d'Amore mellett kialakított hadifogolytábor első világháborús történetével foglalkozott. Alapos gyűjtést végzett a L'Aquilai Állami Levéltárban (*Archivio di Stato dell'Aquila*) és annak sulmonai fióklevéltárában (Fonte d'Amore Sulmonától néhány kilométerre, L'Aquila megyében található), ezenkívül a Rómában található Olasz Hadsereg Vezérkari Levéltárában (*Archivio dell'Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito italiano*) és az Olasz Állami Központi Levéltárban (*Archivio Centrale dello Stato*) őrzött, hadifogsággal kapcsolatos iratokat is felhasználta.

Tanulmánya négy részből áll. Az első, rövidebb fejezetben, melynek címe: *A csend rabjai*, arról ír, hogy mennyire feldolgozatlan még – száz év után is – az osztrák-magyar katonák itáliai hadifogságának története. Olasz történész kollégája, *Giovanna Procacci* megállapításából indul ki, mely szerint az első világháborús hadifogság iránti érdeklődés az 1980-as évek végétől kezdett kibontakozni, a *Historikerstreit* hatására. De nemcsak a német, hanem a francia történészek is intenzíven kutatták a témát. Az olaszok azonban csak a második világháborús hadifogsággal kapcsolatban végeztek bőséges és sokrétű munkát. A szerző szerint azért is lenne szükség a téma feldolgozására, mert köztudott, hogy a hadifogság igen elterjedt Olaszországban (országszerte voltak fogolytáborok, a számuk meghaladta a 150-et), és hatással volt a háború kimenetelére (gondolhatunk például a tanulmánya tárgyát is képező csehszlovák légió létrehozására, amelyben egykori cseh és szlovák hadifoglyok harcoltak immár Olaszország oldalán az Osztrák–Magyar Monarchia ellen), és a nemzetközi kapcsolatok alakulására. Salzano azt is megállapítja, hogy az olasz történészek tollából több munka született az olasz katonák németországi és ausztriai hadifogságáról, mint a német és osztrák-magyar hadifoglyok olaszországi helyzetéről. Az előbbi kategória legismertebb kutatói közé

sorolja Giovanna Procacci mellett *Mario Isnenghit* és *Giorgio Rochat*-t, míg az utóbbi vonatkozásában megemlíti a két eddigi legnagyobb munkát: *Alessandro Tortato Hadifogság Olaszországban (1915–1919)*¹ és *Luca Gorgolini Asinara nyomorultjai*² című monográfiáját. Konkrétan a csehszlovák légió történetével pedig egyre több cseh, szlovák, valamint olasz történész foglalkozik a háború centenáriuma óta. Munkájuk fő jellegzetesége, hogy – Salzanohoz hasonlóan – nemcsak a nagyobb római levéltárak anyagát használják fel a korábbi munkákkal ellentétben, hanem az egykori fogolytáborok környékén működő gyűjteményeket is átvizsgálják és kiaknázzák. Ez is alátámasztja, hogy Salzano tanulmánya hiánypótlónak számít.

A szerző a második fejezetben bemutatja az Abruzzo tartományban kialakított hadifogolytáborokat, részletesen kitérve a Fonte d'Amore-i tábor megépítésének körülményeire. Abruzzóban két nagyobb és négy kisebb kapacitású hadifogolytábort létesítettek az olaszok: Avezzanóban és Fonte d'Amorében több ezer, a sulmonai Szentlélek Apátságban (melyet az 1294-ben történt lemondásáról ismertté vált V. Celesztin pápa alapított) és az I. Umberto kaszárnnyában, továbbá Cittaducaléban és Bucchianicóban több száz hadifoglyot tartottak. A hadifogolytáborok irányítását és őrzését a hadsereg végezte; az abruzzói táborokat az anconai székhelyű VII. hadtestre bízták. A táborok elhelyezkedését a vasúti hálózat és egyéb infrastrukturális szempontok szerint határozták meg. A fent említett helyszínek kiválasztása mellett három fontos érv is szólt. Az egyik, hogy ezeknek a városoknak a közelében már működtek katonai állomások, ami az őrzés miatt volt fontos. A másik, hogy a térségben 1915 januárjában erős földrengés volt, melynek következtében például csak Avezzanóban 30 ezer lakos vesztette életét. A hadifoglyokat a földrengés sújtotta épületek helyreállítására, illetve újjáépítésénél kívánták tehát felhasználni, ami végül meg is valósult. A harmadik érv szintén a hadifoglyok munkára fogásával volt kapcsolatban: a térség gazdaságának vezető ága a mezőgazdaság, ezért pótolni kellett a munkaerőt a földeken, de az élelmiszeriparban is dolgoztatták őket.

A Fonte d'Amore melletti hadifogolytábort 5000 férőhelyesre tervezték; építését 1916. január 12-én kezdték meg a belügyminiszter rendelete nyomán. A chieti székhelyű hadmérnökség irányította a munkálatokat,

1 Tortato, Alessandro: *La prigionia di guerra in Italia (1915–1919)*. Milánó, Mursia, 2004.

2 Gorgolini, Luca: *I dannati dell'Asinara. L'odissea dei prigionieri austroungarici nella prima guerra mondiale*. Milánó, Utet, 2011.

melynek leírásához Salzano a mérnökség archívumában is kutatott.³ A hadifogolyügyi bizottság döntése értelmében azokat a hadifoglyokat tervezték ebbe a táborba átszállítani, akiket a szerbek ejtettek fogságba, majd meneteltettek Albániába, ahonnan az olaszok a Szamár-szigetre vitték őket. Végül azonban, a súlyos mértékben elterjedt járványok (kolera, tífusz, TBC) ezt megakadályozták. A tábort mindenesetre kibővítették 1917 végére, hogy újabb ötezer hadifoglyot helyezhessenek el benne. Eredetileg fából, a bővítés során azonban már téglából építették a barakkokat, amelyekben átlagosan 87 hadifogly lakott. Mivel az egész tábor egy 4,5 hektáros területen feküdt, melyből 3,5 hektárt tett ki a foglyok részére felállított 152 barakk, egy hadifoglynak 80 cm-nyi hely jutott.

A harmadik fejezet címe: *Élet a Fonte d'Amore-i táborban és rajta kívül*. Ebben a fejezetben közli a szerző a helyi (sulmonai) levéltárban őrzött iratokból (főként önkormányzati, ill. prefektusi rendeletek és levelezések, halotti anyakönyvek) levont következtetéseit. A 600 fős kapacitású I. Umberto kaszárnnyában 1916. január 1-én 319 hadifogly volt, ahol az ellenségtől dezertált katonákat őrizték (vezérkari utasításra nem őrizték egy helyen a dezertőr és a nem dezertőr hadifoglyokat). A Fonte d'Amore-i táborba fél évvel később, 1916. június 7-én érkeztek az első hadifoglyok. L'Aquila prefektusa már két nappal korábban kiadott egy körlevelet, amelyben arról tájékoztatta a körzetéhez tartozó önkormányzatokat, hogy milyen frissen meghozott miniszteri és vezérkari rendelkezések szabályozzák a hadifoglyok felhasználását munkavégzés céljából. Salzano idéz a körlevélből, felsorolva, milyen konkrét munkákra foghatták a hadifoglyokat, és hozzáteszi, hogy mezőgazdasági, ipari és útépitési munkára nemcsak közigazgatási szervek, de magánszemélyek is kérhettek hadifoglyokat a táboroktól. Egy konkrét példát is hoz: 1916. szeptember közepétől kezdve 300 sulmonai hadifogly dolgozott a Morrone-hegyek erdősítésén. Ugyancsak a foglyotábori élet bemutatásához tartozik az élelmezési körülmények vizsgálata. Salzano rögzíti, hogy az 1917-es évben nemcsak a hadifoglytábort, de Sulmona város népességét is súlyosan érintette az élelmiszerhiány. A Fonte d'Amore-i foglyotábor részére csupán kb. 300 kg kenyér készült naponta, s mivel a hadifoglyok száma meghaladta a 3600-at (az év elején), egy hadifoglynak nem jutott 10 dkg kenyérnél több egy napra. Egyébiránt a Szerző a városi lakosságra vonatkozó élelmelemlátásokat is tárgyalja cikkében. Az élelmelemlátásra

3 A hadmérnökség iratait maga a mérnökség őrzi, nem egy levéltár, ezért a Salzano által használt *archivio* szót itt célszerűbb kivételesen archívumként értelmezni, nem pedig levéltárként.

visszavezethetően 1917-ben szokatlanul magas volt a hadifoglyok halálzási mutatója (66 fő, a többségük magyar).

A negyedik fejezet a csehszlovák légió és a Fonte d'Amore-i foglyotábor közötti kapcsolatról szól. Salzano abból indul ki, hogy az olasz vezérkar 1916 júniusában elrendelte, hogy a hadifoglyokat nemzetiségi alapon külön kell őrizni (németeket és magyarokat egy csoportban, egy másikban pedig az Osztrák–Magyar Monarchia – ahogyan az olaszok fogalmaztak – „elnyomott” nemzetiségeit). Akkor ezt a döntést a nemzetiségek közötti atrocitások elkerülésével indokolták. Csaknem két évvel később azonban az elkülönítés kiváló alapot jelentett a csehszlovák légió létrehozásához. A cseh és szlovák hadifoglyokat 1917-ben még Campania tartomány táboraiába gyűjtötték, 1918-ban viszont már célzottan Fonte d'Amoréba és Folignóba (ez utóbbi a szomszédos Umbria tartományban található). Más táborok cseh és szlovák hadifoglyait is Fonte d'Amoréba szállították. Az „Osztrák–Magyar Monarchia elnyomott nemzetiségeinek kongresszusán” a csehek, szlovákok, jugoszlávok, románok és lengyelek azt a nyilatkozatot tették az olasz kormánynak, hogy céljuk a függetlenség, és készek harcolni az Olasz Királyság oldalán. Megszületett az elhatározás, hogy a cseh és szlovák hadifoglyok egy légiót fognak alkotni, melynek centruma a Fonte d'Amore-i tábor lett. (Az ötlet nem volt újkeletű, hiszen Oroszországban és Franciaországban már működtek ilyen jellegű légiók.) A cseh és szlovák foglyokat ott kívánták egybegyűjteni, illetve az ott őrzött egyéb nemzetiségű hadifoglyokat pedig megpróbálták átszállítani másik táborba, de mindkét műveletet nehezítette, hogy a táborban rendkívüli mértékben elterjedt a spanyolnátha. 1916 és 1920 között 389 hadifogly hunyt el a táborban, akik közül 189 csak 1918-ban. A szerző arra is kitér, hogy nem minden cseh és szlovák hadifogly jelentkezett a légióba. Egyesek nem akartak visszatérni a „háború poklába”, mások pedig a Monarchia iránti hűségüknek adtak hangot. A tábort Chiays ezredesre bízta, aki olasz katonaként előzőleg megjárta a német hadifogságot. Chiays kedvezményeket adott a légióba jelentkezők számára (szabad kijárás, fellépési lehetőség a zenészeknek a városi ünnepeken), illetve gondoskodott arról, hogy a városi lakosság jobban megismerje a légiósokat, egyfajta legitimációt biztosítandó az ügynek. 1918 júniusában a légió létszáma elérte az 5476 főt, a következő hónapban csatlakozott hozzájuk még 1006 fő. 1918. október 28-án létrejött a Csehszlovák Köztársaság, melynek kormánya a Csehszlovák Nemzeti Tanács lett (ideiglenes párizsi székhellyel). Ennek ellenére nem ment olyan gyorsan a csehszlovák légió harcosainak, illet-

ve a hadifogolytáborokban maradt cseheknek és szlovákoknak a „haza-utazása”, a Milánótól nem messze fekvő Gallaratén keresztül.

A tanulmány záró fejezetében Salzano a cseh–szlovák nemzeti mozgalomra vonatkozó megállapításait közli. Hangsúlyozza, hogy a mozgalom nem volt egységes, és felsorolja, milyen okok vezettek oda, hogy a hadifogságban a függetlenség-, illetve a Habsburg-párti csehek és szlovákok közötti feszültség jelentősen fokozódott.

Mario Giulio Salzano: *Il campo di concentramento per prigionieri di guerra di Fonte d'Amore e la formazione della Legione cecoslovacca (1916–1918)* (A Fonte d'Amore-i hadifogolytábor és a Csehszlovák Légiónak megalakulása, 1916–1918) In: Patrizia Gabrielli (szerk.): *Corpi dissidenti. Genere, sessualità, scienza nei movimenti degli anni settanta-ottanta. Storia e problemi contemporanei*, n. 71. Franco Angeli Editore, 2016, 139–160.

Takács Bálint

Alma Mater Antisemitica

2012. június 15–16-án zajlott le Bécsben, a Holokauszt Tudományok Bécsi Wiesenthal Intézetének szervezésében az a nemzetközi konferencia, melynek keretein belül különböző tudományágak képviselői megvitatták a két világháború közötti értelmiségi-egyetemi antiszemita mozgalmak kialakulását, konkrét megjelenési formáit, korabeli fogadtatását, illetve megítélését. Az alább ismertetendő 2016-ban megjelent *Alma Mater Antisemitica. Akademisches Milieu, Juden und Antisemitismus an den Universitäten Europas zwischen 1918 und 1939* címet viselő tanulmánykötet a négy évvel korábbi azonos című szimpóziumon elhangzott előadásokat tartalmazza.

A konferenciakötet néhány átfogó jellegű írással kezdődik. A szerkesztők által jegyzett előszó középpontjában a zsidóellenesség transznacionalitásának kérdése áll. A könyv közreadói szerint kifejezetten szükség van további összehasonlító, különösképpen nemzetközi irányú kutatásokra, amelyek túlmutatnak a közép-európai régióra, hiszen a tudományos migrációnak köszönhetően a zsidó értelmiségi-szellemi hangsúly jobbára a kontinens nyugati felére tolódott, emiatt Angliát, Franciaországot, Belgiumot, Hollandiát és Svájcot is be kell vonni a leendő vizsgálatokba. A numerus claususnak, valamint az egyetemi antiszemitizmusnak az 1930-as évekbeli radikalizálódásban betöltött lehetséges vezető szerepe a történelem olyan szegmense, amely a társadalom legszélesebb rétegeiben, hazai és nemzetközi szinten is érdeklődésre tarthat számot. A téma módfelett érdekelte a korszakkal, illetve az antiszemitizmussal foglalkozó kutatókat, nem véletlenül született számos idevágó feldolgozás és publikáció.¹ Ebből

1 A témához kapcsolódóan – a teljesség igénye nélkül – lásd például *Universities Under Dictatorship*. Eds. Connelly, John – Grüttner, Michael. University Park, Pennsylvania State University Press, 2005., Szécsényi András: Lovagias ügy. Epizód az antiszemitizmus történetéhez az 1930-as években. *Múlt és Jövő*, 2009/1. 133–138., *Jogfosztás – 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról*. Szerk. Molnár Judit. Nonprofit Társadalomkutató Egyesület, Budapest, 2011., *The Numerus Clausus in Hungary. Studies on the First Anti-Jewish Law and Academic Anti-Semitism in Modern Central Europe*. Eds. Karády, Victor and Nagy, Peter Tibor. Pastis Inc. Centre for Historical Research, History Department of the Central European University, Budapest, 2012., Kerepeszki Róbert: *A Turul Szövetség 1919–1945. Egyetemi ifjúság és jobboldali radikalizmus a Horthy-korszakban*. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő, 2012.

adódóan a tanulmánykötet *Konrad H. Jarausch* áttekintő írásával indul, amely felvázolja a német (és osztrák) egyetemi antiszemitizmus fejlődési irányát. Bevezető tanulmányában megfogalmazza, hogy a zsidóellenesség mélyebb, 1880-as évekbeli gyökerei részben a modernizációra adott válaszok, amelyek az első világháború, a weimari köztársaság és a gazdasági világválság révén terjedhettek el. Jarausch értekezésében azt érzékelteti, hogy a válság elidegenítette a tudományos élet kiemelkedő alakjait az ezer sebből vérző köztársaságtól, így a fanatikus egyetemi többség a nácik térnyerésében szignifikáns részt vállalt a befolyásuk alatt álló egyetemi hallgatókkal együtt.

A kiadványban olvasható további tizenhárom tanulmány tematikailag öt csoportba sorolható. A bevezető tanulmányt követő első rész a hallgatóságot a fasiszta tömegmozgalmak előőrseként látatja. *Raul Cârstocea* ismertette az 1920-as évekbeli romániai diákszervezetek erőszakos tömegmozgalmommá válásának főbb állomásait, valamint a fasiszta hallgatói mozgalmak strukturális okait. A fasizmus lengyel vonatkozásainak bemutatására *Grzegorz Krzywiac* vállalkozott, aki tézisében a numerus clausus lengyelországi bevezetését a megkülönböztető törvényhozás kísérleti terepeként, az ún. klerikális fasizmust pedig közép-kelet-európai jelenségként jellemezte.

A kötet második tematikai egysége elsősorban a felsőoktatási intézményekben történő megkülönböztetéstől a kirekesztésig vezető zsidóellenes intézkedéseket és a népcsoport ellen irányuló erőszakos, fizikai cselekményeket veszi nagytól alá. A négy tanulmányt felölelő fejezet első írásában *Kovács M. Mária* áttekinti a magyarországi numerus clausus ideológiáját, kockázatait és hatásait, ezáltal nyomatékosítva, hogy a numerus clausus nem egyszerűen egy törvény volt, mert jelentősége több szempontból is messze túlmutat önmagán. Maga a témaválasztás szorosan kötődik a szerző pályájához, hiszen 2012-ben *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945* címmel átfogó monográfiát szentelt a kérdéskörnek. *Zofia Trębacz* kutatásai nyomán a lengyel egyetemeken gyakorolt diszkriminatív intézkedések egyikét, az izraelita hallgatóság gettópadokba kényszerítését vizsgálja meg, nagy hangsúlyt fektetve a tettek oktatói megítélésére. *Kurt Bauer* egy igen neuralgikus kérdéskört jár körbe, amikor a Bécs egyetemein zajló zsidógyűlölő provokatív zavargásokat kíséri figyelemmel a kezdetektől az 1930-as évek korai szakaszáig. A szerző a felsőoktatásban jelenlévő nemzetiszocializmust cselekvési stratégiaként, tudatos eskalációként jellemzi, hiszen az irányzat képviselői alaposan fel voltak készülve az erőszakos cselekmények végrehajtására, arról nem szólva, hogy valószínűleg a bűntények elkövetése során a tanárok, a rektorátus és a rendőrség hallgatólagos támogatásában részesültek. *Marija Vulesica* tudományos érdeklődését egy olyan téma keltette fel, amelyet a szerző véleménye szerint eddig

méltatlanul mellőzött a történetírás: munkájában a jugoszláv antiszemitizmus 1920-as, illetve 1930-as évekbeli terjedését vizsgálja.

A recenzált kötet harmadik és negyedik tematikai egysége a faji megkülönböztetést alkalmazó és elszenvadó hallgatók identitására, továbbá az őket tömörítő diákszervezetek mozgásterére összpontosít. *Sabrina Lausen* német „perspektívából”, az ottani „szokások” és módszerek átvételének szemszögéből vizsgálja a lengyel egyetemeken 1918 és 1939 között működő egyesületek jobbratulódását, valamint az elitképzésben betöltött funkcióját. A zsidó hallgatók elleni agitáció tulajdonképpen 1921-ben a ZPKA (Związek Polskich Korporacji Akademickich) megalapításával érte el csúcspontját Lengyelországban. A Második Lengyel Köztársaság nacionalista diskurzusának elemzését folytatja *Natalia Aleksium*, amikor a gyakorlati antiszemitizmust egy esettanulmányban tárja az olvasóközönség elé. A folyamatos fizikai bűncselekmények mellett született egy olyan határozat, melynek értelmében 1926 novemberétől a Vilnusi Egyetem zsidó orvostanhallgatói az „alsóbbrendűek” által okozott „szennyeződés” tévhite miatt csak zsidó holttesteken dolgozhattak, annak ellenére, hogy a halacha megkívánja, hogy a tetemeket sértetlenül hantolják el. Az egyenlő jogok és kötelességek ürügyén kifejtett lengyel „nemzeti önvédelem” is csak újabb mechanizmus volt annak érdekében, hogy az izraelita gyakornokokat elűzzék az egyetemekről. *Klaus Taschwer* munkájában a Bécsi Egyetem „medvebarlangjába”, a paleobiológiai karán található terembe enged betekintést, ahol az intézmény rasszista professzorklikkje tartotta megbeszéléseit. A szóban forgó oktatók arra használták befolyásukat, hogy a zsidó és baloldali kutatók szakmai előmenetelét megakadályozzák, mivel azonban e konspirációról nem született dokumentáció, a szerző nem támaszkodhatott közvetlen forrásokra. A forrásanyag csekély mennyiségét tekintve a „medvebarlang” létezését és következményeit csak a meghíúsult habilitációk támasztják alá. *Michaela Raggam-Blesch* visszaemlékezések alapján írja le a Bécs egyetemein 1897 és 1938 között uralkodó antiszemita és antifeminista szociális légkört. A szerző a bécsi zsidó nők identitás-keresésével és -építésével bővebben a *Zwischen Ost und West. Identitätskonstruktionen jüdischer Frauen in Wien* című monográfiájában foglalkozik bővebben. *Laczó Ferenc* a náciizmus történetének magyarországi zsidó interpretációját veti papírra mind a 2011-ben, a Múltunk hasábjain között *A válságtudat történetisége. A Horthy-kor és a náciizmus egykorú magyar zsidó értelmezéseiről* című cikkében, mind jelen kötetben közreadott tanulmányában is. A szerző elemzésében azt kutatja, hogy miképpen mutatták be és értékelték saját korukat az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat (IMIT) évkönyveinek tudós szerzői az 1929-től 1943-ig

tartó időszakban. *Nicola D'Elia* a Római Egyetem docense, *Giorgio Del Vecchio*, valamint az olasz fasiszta állam kapcsolatát állítja párhuzamba *Renzio de Felice* állításával, miszerint az olasz fasizmusban jelenlévő zsidógyűlöletet csak a politikai kényszer lobbantotta lángra.

A kötet ötödik, egyben utolsó része az eddig tárgyalt jelenség transznacionális kapcsolódási pontjai köré csoportosul. *Stephen Norwood* zárótanulmányában a nemzetiszocialista állam tengeren túli megítélését tárgyalja. Eredményei szerint a Hitler-rezsim hatalomjutásától fogva komoly erőfeszítéseket tett arra, hogy az amerikai közvélemény előtt kedvező színben tüntesse fel a Harmadik Birodalom intézkedéseit, melynek igazi célja az amerikai semlegesség biztosítása volt a tervezett háborúban. A náci Németország megértette, hogy ebben az egyetemek kulcsfontosságú szerepet tölthettek be, a cserediák programok révén lehetősége nyílt arra, hogy szigorúan ellenőrzött, intenzív náci propagandát tartson fel a campusokon. A szerző kutatásai szerint a nemzetiszocialista állam tekintélye az Egyesült Államokban a háború kezdetéig nőtt, 1933 után pedig az amerikai zsidó szervezetek által kezdeményezett protestáló és bojkottáló intézkedéseket sem az egyetemek, sem az állam nem támogatta, csupán az amerikai katonák identitását erősítették.

Összességében megállapítható, hogy a konferenciakötetben szereplő tanulmányok eredménye és legfőbb mondanivalója az egyetemi antiszemitizmus transznacionális, európai jelenségeként történő bemutatása, aminek fontos szakmai hozadéka az, hogy láthatóvá válik, ezek a jelenségek jellemzően nem koncentráltak egy nemzet egyetemére és ifjúságára, hanem szerves részei a „Nagy Háború” utáni, illetve annak révén kialakult korszaknak. Ám az olvasó számára talán hiányérzetet okozhat az, hogy sem a konferencia, sem a kötet nem ad konkrét választ arra, hogy Németország és Ausztria a diszkriminatív antiszemita intézkedések mintapéldájának tekinthető-e. A kötet kvalitásai közé tartozik, hogy a gondosan megszerkesztett, szakmai szempontból hiánypótló szövegeket számos táblázat, karikatúra és fénykép egészíti ki. A szerzőknek sikerült bebizonyítani, hogy az antiszemitizmus nem árasztotta el teljesen az egyetemeket, illetve néhány esetben közönnyé enyhült. Ez a megállapítás, valamint az előszóban foglaltak remélhetőleg további szakmai együttműködésre inspirálják majd a kutatóközösséget.

Regina Fritz, Grzegorz Rossoliński-Liebe, Jana Starek szerk.: *Alma Mater Antisemitica. Akademisches Milieu, Juden und Antisemitismus an den Universitäten Europas zwischen 1918 und 1939.* (Akadémiai légkör, zsidók és antiszemitizmus Európa egyetemein 1918 és 1929 között) Wiener Wiesenthal Institut für Holocaust-Studien (VWI). New Academic Press, Wien, 2016. 326 o. ISBN 978-3-7003-1922-1

Végh Loretta Vivien

Közép-Európa bukása, 1918–1939

Nagy és komplex történelmi témáról nem egyszerű könyvet írni. Két véglet létezik. Az egyik a nagyon részletes, kidolgozott, széles és alapos forrásbázisra támaszkodó mamutmunka, amelyet a nagyon elkötelezett és téma iránt mélyebben érdeklődő szűk szakközönség forgat. A másik pólust képviselik azok a rövidebb lélegzetű, szintézisre törekvő munkák, amelyek nem vesznek el a részletekben, forrásokban, lábjegyzetekben, ezáltal a szélesebb olvasóközönség megszólítására is alkalmasak. Ezek nem minőségbeli különbségek, mindkettőnek megvan a jogosultsága, egyszerűen csak más célközönségnek készültek. Miközben lehet, akár el is várható, hogy mindkettő nyelvezete kiegyensúlyozott, sőt olvasmányos legyen. Napjaink könyvpiacát a saját, belső nemzeti kereslet mellett a nemzetközi könyvdivat is egyre jobban befolyásolja. Egyre jobban érinti ez a történettudományos témájú publikációkat is. Míg Franciaországban vagy az Egyesült Királyságban hagyománya és a történész szakma által is elismert jogosultsága van a „public history”-hoz közelebb álló, széles olvasóközönséget elérő „népszerűsítő” történelmi munkáknak, addig a közép- és kelet-európai történészek egyelőre inkább elhatárolódnak ettől a műfajtól, de legalábbis távolságtartással kezelik, a vélt és valós szakmai színvonal minőségének megőrzésére hivatkozva.

A „Közép-Európa bukása, 1918–1939” címet viselő kismonográfia az utóbbi, népszerűsítő szakirodalom jeles példánya. Éppen a szintézisre törekvő, könnyedebb stílusa miatt a szaktörténészek egy része elhatárolódik tőle, miközben a *Walter Rauscher* tollából született könyvek nagy példányszámban fognak el az osztrák könyvesboltok polcairól, és szinte „bestseller” számba mennek. Az osztrák történész az utóbbi két évtizedben számos olyan monografikus könyvet adott ki, amely a XIX–XX. századi osztrák és európai történelem fordulópontjait és meghatározó szereplőit mutatta be.¹

¹ Walter Rauscher: *Die fragile Großmacht. Die Donaumonarchie und die europäische Staatenwelt 1866–1914*. Frankfurt am Main 2014., *Hitler und Mussolini. Macht, Krieg und Terror*. Regensburg 2001., *Hindenburg. Feldmarschall und Reichspräsident*. Wien 1997. Karl Renner: *Ein österreichischer Mythos*. Wien 1995. 2017 őszén lát napvilágot ->

Walter Rauscher a bécsi Kelet- és Délkelet-európai Intézetnek volt munkatársa, majd annak 2008-as átszervezését követően az Osztrák Tudományos Akadémia Újkori és Legújabbkori Intézetben dolgozott. Tevékenységét tekintve meghatározó szerepet töltött be a több mint 20 évig tartó ADÖ-projekten,² amely az Első Osztrák Köztársaság külpolitikai dokumentumainak kiadását tűzte ki célul. Az 1918–1938 közötti osztrák külpolitika dokumentumainak 16. és egyben záró kötete 2016-ban látott napvilágot.³ A két világháború közötti osztrák forráskiadásban szerzett elévülhetetlen tapasztalatai és ismeretanyaga is lehetővé tették Rauscher számára, hogy keze alatt az utóbbi években több szintézisre törekvő, olvasmányos kismonográfia szülessen.

A most bemutatandó közel 200 oldalas munka hét nagy, többnyire 20-30 oldalas fejezetre tagolva törekedett választ keresni arra a rendkívül nehéz kérdésre, hogy mi vezetett a két világháború között Közép-Európa tragédiájához. A könyvben történő tájékozódást nagyban elősegítette volna, ha az egyes kisebb alfejezetek, amelyek egy-egy kisebb kérdéskört tárgyalnak, is helyet kaptak volna a tartalomjegyzékben. A munka egyértelműen kronologikus felépítésű, politikatörténeti narratíva, anélkül, hogy akár a cultural studies vagy esetleg az entangled history megközelítéseit, módszereit segítségül hívta volna. Azt is mondhatnánk, hogy egy átgondolt felépítésű, alapos „egyetemi jegyzet“ vehetünk kezünkbe, amely közelebb viszi az olvasót az közép-európai „nagypolitikához“ és annak válságaihoz a két világháború között. Szinte minden fontosabb fogalom és név szerepel benne, amelyeket egy magyar egyetemen történelem szakot végző hallgatónak úgy többé-kevésbé illik, illene tudnia.

A kötet végén névjegyzék segíti a tájékozódást. A felhasznált szakirodalmat sajnos – helyhiányra hivatkozva – Rauscher nem szedte egy csokorba. Így az elsődleges és másodlagos forrásokról a korrekten alkalmazott végjegyzetekből kapunk tájékoztatást. A primer források köre az általa is szerkesztett ADÖ-dokumentumokra és néhány korabeli napi sajtócikkre korlátozódott. A többnyire csupán német nyelvű szekunder források nagyobb része az 1960-1990-es évekből, a két világháború közötti osztrák historiográfia fénykorából valók. Az ezredforduló után megjelent munkákra

a „Die verzweifelte Republik“ című kismonográfiája, amely Ausztria történetét 1918–1922 között mutatja be.

2 ADÖ = *Außenpolitische Dokumente der Republik Österreich 1918–1938*. (Az Osztrák Köztársaság külpolitikai dokumentumai 1918–1938)

3 Walter Rauscher / Arnold Suppan: *Außenpolitische Dokumente der Republik Österreich (1918–1938)* Band 12. Österreich zwischen Isolation und Anschluss. 28. September 1937 bis 15. März 1938. Wien, 2016.

jóval kevésbé hivatkozott a szerző, nem is beszélve az angol vagy az egyéb közép-európai nyelven megjelent szakirodalomról, illetve annak hiányáról.

A könyv Közép-Európa „bukásának“ elbeszélését ígéri, s teszi ezt anélkül, hogy belemenne egy „Közép-Európa-vitába“. Se annak történelmi, se elméleti hátterét nem világítja meg, pedig ennek a kérdéskörnek csak az ezredforduló óta is könyvtárnyi szakirodalma született elsősorban német és angolszász nyelvterületen.⁴ Egyszerűen adotttnak veszi a szerző, hogy Közép-Európa a volt Habsburg Birodalom és a Német Császárság területe. Ebből a térbeli lehatárolásból kiindulva rajzolja meg a térség történetének kronológiai ívét 1918 és 1939 között.

Az első fejezet – 1918: a régi világ vége – címmel, szűk 20 oldalban összefoglalja, a Habsburg utódállamok (Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, a délszláv állam, Ausztria) és Németország eseménytörténetét a fegyverletétel és a békeszerződések között eltelt időben. Ezen dióhéjba elférő eseménytörténeti felsorolás helyett a szerző felhívhatta volna a kedves olvasó figyelmét az államiság kialakítását kísérő számos hasonló és meglepően kevés eltérő folyamatra. Ahogy a többi fejezet esetében is felmerül a recenzensben a kérdés, miért nem vállalkozott Walter Rauscher arra, hogy legalább érintőlegesen felvázolja a közép-európai országok összefonódását, és egymásra gyakorolt kölcsönhatását?

A második fejezet – Párizsi újrendezés – cím alatt bemutatja a győztes és vesztes országok hozzáállását a békeszerződések kérdéséhez. Szép ívvel vezeti fel a szerző azt a mindenképpen helytálló megállapítást, hogy nem csak a vesztesek számára jelentett problémát az egyes békeszerződések pontjainak elfogadása, hanem a győztes államok számára is sok kompromisszummal járt az odáig vezető út. Németországon kívül minden országnak jutott 1,5–2 oldalnyi eseménytörténet, és végén a Népszövetség is kapott kétoldalnyi helyet.

A harmadik fejezet a „Stabilitás keresése“ címet kapta, amelynek középpontjában a háború mentális, társadalmi és gazdasági örökségével való szembenézés áll. A fejezet elején került sajnos csak igen érintőlegesen szóba az Európa középső és keleti felét tartósan meghatározó erőszakhullám jelensége, a jelenlegi euro-atlanti XX. századi historiográfia egyik mainstream témája,⁵ amelynek áttekintéséhez a szerzők többnyire a global histo-

4 A téma egyik legújabb nemzetközi tanulmányokat tartalmazó kiváló összefoglalója: Anton Pelinka, Karin Bischof, Walter Fend, Karin Stögner, Thomas Köhler, (szerk.): *Geschichtsbuch Mitteleuropa. Vom Fin de Siècle bis zur Gegenwart*. Wien, New Academic Press, 2016.

5 Az első áttörés ebben a témában Timothy D. Snyder, a Yale Egyetem professzorának 2010-es nagy visszhangot kiváltott monográfiája volt: *Bloodlands. Europa between Hitler und Stalin*, Bodley Head, New York, 2010. Ezek után jelent meg már nem csak a két világháború közötti idősakra ->

ry-t hívják segítségül. Ebben e fejezetben országonként mutatja be Rauscher az „új“ Közép-Európa geopolitikai szerkezetét és annak árnyoldalait.

A „status quo a revízió ellen“ című negyedik fejezet az 1920-as esztendő eseményeit foglalja össze, elsősorban a politikatörténeti folyamatokra és a konszolidációs törekvésekre koncentrálva. Kiemelte az 1925-ös locarnói szerződést, annak a régióon belüli csehszlovák vezető szerepre gyakorolt negatív hatását, a lengyel válság elmélyülését és az aktívvá váló fasiszta olasz külpolitika következtében erősödő olasz-jugoszláv feszültségeket is. Nem hagyta továbbá a szerző figyelmen kívül a tartós gazdasági nehézségeket sem, amelyekre többféle „Közép-Európa-terv“ is született, anélkül, hogy túlságosan a részletekbe ment volna.

Az ötödik fejezet a „világgazdasági válság és következményei“ címmel a megoldási javaslatokat és a különböző válságkezeléseket vette górcső alá. Az országok közötti együttműködések fokozása ugyan napirendre került ekkor, noha végül egyik sem valósult meg. Rauscher bemutatta a Briand-tervet és az osztrák-német vámuniós szerződést is. Röviden felvázolta, hogy miként álltak az egyes közép-európai államok ezekhez a transznacionális együttműködéshez, ebben az összefüggésben a magyar, a román és a jugoszláv elutasító álláspontokat elemezte elsősorban. A fejezet végén pedig összefoglalta néhány oldalban a német nemzetiszocializmus megerősödését a gazdasági válság árnyékában.

A „Harmadik birodalom árnyékában“ címet kapta a hatodik fejezet, amelynek az elején vázlatot olvashatunk a náci diktatúra kiépítésének állomásairól. Csehszlovákia kivételével minden térségbeli államban az autoriter tendenciák erősödtek meg. A fejezet középpontjában azonban a hitleri Németország Ausztriáért vívott küzdelme áll.

Az utolsó, hetedik fejezet – A katasztrófába vezető út – címmel a német közép-európai hegemonia megteremtésének kezdő lépéseit vázolja fel közvetlen a második világháború előtt. Ausztria és Csehszlovákia Németország általi bekebelezését és ezen országok térképről való eltűnésének állomásait mutatja be, ami ellen az egykori első világháborús győztesek nem tettek

koncentráló összefoglaló kötet az amerikai–izraeli történész, Bartov Omer kiadásában (szerk.): *Shatterzone of Empires. Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian and Ottoman Borderlands*. Bloomington. 2013. A közvetlenül az első világháborút követő kelet- és közép-európai erőszakhullám vizsgálata néhány évvel ezelőtt került a nyugat-európai, főként angolszász történészek látókörébe. Robert Gerwarth, a Dublini Egyetem professzora önálló doktori iskolát is indított a kérdés vizsgálatának. <https://www.ucd.ie/warstudies/members/robertgerwarthdirector/> (letöltve 2017. november 20.) Egyik legutóbbi munkája a témában: *The Vanquished: Why the First World War Failed to End, 1917–1923*. London, 2016.

semmit, ahogy azt a hírhedté vált angol–francia appeasement-politika 1938. szeptemberi müncheni megnyilvánulása is mutatta.

A kismonográfia témaköre nagy, míg rövid a végső konklúzió. A szerző 2,5 oldalon tézisszerűen sorolta fel a két világháború közötti Közép-Európa bukásának általa vélt fontos okait. A német-kérdés megoldatlansága és a Népszövetség válságmegoldó képességének a hiánya mellett Rauscher kiemelte a térség gazdasági nehézségeit, amelyek szerinte a kisállami keretből adódtak. Az osztrák történész meglátása szerint ártalmas volt az a tény, hogy a nemzetközi közvélemény jóval kisebb figyelmet szentelt a közép-kelet-európai válságnak, mint Németországnak. Tegyük hozzá, hogy ezt a „hibát“ már a Párizs környéki békeszerződések megalkotásakor is elkövették a nemzetközi kapcsolatok meghatározó döntéshozói. Azonban a szerző helyesen mutat rá arra is, hogy nemcsak a nyugati győzteseket, hanem a közép-európai kisállamok vezetőit is számos mulasztás terheli a túlzásba vitt autark gazdaságpolitika, vagy a nacionalista–revizionista politika területén is. Ebben az összefüggésben magyar történészként örömmel olvasta a recenzens Hantos Elemér 1933-as gondolatait újra, amelyet német nyelven 2016-ban ismét kiadtak.⁶ Ezek alapján a közép-európai térségben a nemzetállami gondolatok túlhangsúlyozása gyakran a nemzetgazdaságok működőképességének kárára vált. Ezen megállapítás időszerűsége a térség XXI. századi politikai döntéshozóit is elgondolkodtathatja. Rauscher azzal a gondolattal zárta rezüméjét, hogy a térség politikai elitjei a korabeli transznacionális Európa-elképzeléseket és koncepciókat a nemzeti identitás gyengüléseként értelmezték, ezért nem válhatott képessé a kooperáció és egy esetleges együttes válságkezelés az államok közötti rivalizálás áthidalására.

A recenzens is örökölt egy kicsit azon, hogy kinek is ajánlaná ezt a munkát. A korszak szakavatott ismerői ugyan csak néhány új gondolattal és nézőponttal válhatnak gazdagabbá a könyv elolvasása által. Azonban ez a monográfia az „elefántcsonttorony” elzártságában tevékenykedő szakembereken túl az átlagembert is képes megszólítani. Már letűntnek hitt világok jelenségeire, összefüggéseire hívja fel a gondolkodni kívánó embereket, hiszen a közelmúltban elkövetett „hibák” gyakran máig hatnak, és sajnos reflektálatlanul befolyásolják napjaink politikai és közéleti döntéshozóit is.

Walter Rauscher: *Das Scheitern Mitteleuropas 1918–1939* (Közép-Európa bukása, 1918–1939). Wien, Kremayr – Scheriau Verlag, 2016. ISBN 978-3-218-01043-6. 206. o.

Murber Ibolya

⁶ Elemér Hantos: *Der Weg zum neuen Mitteleuropa*. Die wirtschaftliche Neugestaltung. Paderborn, Historisches Wirtschaftsarchiv, 2016.

Az olimpiai mozgalom átalakulása az 1984-es játékok fényében

Napjainkban már teljesen magától értetődik, hogy a világ különböző pontjain zajló sporteseményekről közvetítéseket láthatunk, az olimpiai játékok pedig ugyanúgy a globális televíziózás és a reklámpiar része, mint sok más esemény. 1984 előtt azonban a szervezők egyáltalán nem, vagy csak részben használták ki azt a kulturális és gazdasági potenciált, amit az olimpiai játékok magukban hordoznak. Erről, valamint az 1984-es Los Angeles-i olimpiai játékok történelmi, politikai és gazdasági vonatkozásairól írt tanulmányt *Mark Dyreson*, a Penn State University professzora. Dyreson legjelentősebb műveit a sporttörténelem, valamint a sport szociális és kulturális hatásairól, és a sport társadalomban betöltött szerepéről publikálta, elsősorban a XX. századi amerikai történelmet vizsgálva. Ezen tanulmánya a *The International Journal of the History of Sport* című folyóiratban jelent meg 2015-ben.

A tanulmány szerzője elsősorban azt vizsgálja, miként hatott a televíziózás globális elterjedése és az egyre erősödő kommerszialisizmus az olimpiai mozgalomra, ezenbelül is egy történelmileg kiemelkedő eseményre, az 1984-es Los Angeles-i olimpiai játékokra. Dyreson úgy véli, hogy az olimpiai játékok megmentésének az volt az egyik legfontosabb összetevője, hogy gazdasági ugródeszkává és kiemelkedő beruházási célponttá tették. A moszkvai játékok bojkottja és az újfent fellángoló hidegháborús ellentétek veszélybe sodorták a sportvilág legfontosabb eseményének jövőjét. A politikai csatározásokon túl gazdaságilag sem volt jövedelmező megrendezni az ókorra visszanyúló hagyományokkal bíró eseményeket, sokan már 1984 előtt Los Angeles haláltusáját vizionálták. Ehelyett a szervezők gazdasági, politikai és kulturális ösztönzőerőt kovácsoltak a 23. nyári olimpiai játékokból, és új fogyasztói kultúrát alakítottak ki emberek milliói számára. Az olimpizmus által aratott globális siker véget vetett a jövőbeli bojkottokra irányuló törekvéseknek. Ez volt az utolsó olyan világesemény, amelyről országok tömegei maradtak távol politikai okok miatt, fontosabbá vált a nézők, az állampolgárok kiszolgálása.

A sikersztorivá kikerekedő 1984-es játékoknak azonban aggasztó előjelei voltak, amelyek a legkevésbé sem adtak okot a bizakodásra. A gazdasági körülmények mellett¹ az olimpiai mozgalmon megannyi seb esett. Dyreson felhívja a figyelmet arra, hogy az 1956-os melbourne-i játékoktól kezdve a katonai beavatkozások, a hidegháborús propaganda és politika következtében nem telt el úgy nyári olimpia, hogy politikai okok miatt ne lettek volna távolmaradó országok. A korábbi évek és évtizedek negatív tapasztalatai, amelyek az olimpiákat körül lengték, egyfajta szkepticizmust teremtettek a közvéleményben. A mexikói kormányzat brutális beavatkozása a tüntetésekre, az 1972-es müncheni terrorakció, az afrikai országok által bojkottált, és végül gazdasági katasztrófába torkolló montreali játékok negatív képet festettek az olimpiákról. Ezt tetőzte a hidegháborús háttér és az 1979 után újra fellángoló szovjet–amerikai ellentétek, amelyeknek egyenes következménye volt az 1980-as moszkvai olimpia bojkottja. Az USA számára kissé közvetlenebb negatív tapasztalatnak számított Montreal. A médiában is jó előre beharangozott gazdasági bukás, amely a nyári olimpiákat körbe vette, 1972. november 7-én csúcsondott ki, amikor is Colorado lakosságának 60 százaléka kifejezte elutasítását a Denverbe tervezett 1976-os téli olimpia miatt.² A rendezési költségek hatalmas mértékű növekedést mutattak és lassan egy óriási szörnyé váltak, melynek következtében a legnagyobb sportesemény kapcsán nem az olimpiai eszme jutott az emberek eszébe, hanem a gazdasági katasztrófa veszélye. Ez a kép nagyban erősítette a társadalomban tapasztalható elutasítást a rendezés kapcsán. Az újra kiélesedő hidegháború azonban új színteret nyitott a rivalizálás számára: a sportot. A versengés szelleme a propagandában felülírt minden gazdasági érvelést és szempontot. Az USA célja a Reagan-kormányzat kezdetétől az volt, hogy egy olyan fegyverkezési versenybe kényszerítse legnagyobb politikai és gazdasági riválisát, a Szovjetuniót, hogy gazdaságának összeomlása az egész birodalmának összeomlásához vezessen. A korszak szovjet–amerikai kapcsolatait jól tükrözi, hogy 1979 júniusa és 1984 szeptembere között nem került sor legfelsőbb szintű szovjet–amerikai találkozóra. A fegyverzetcsök-

1 A legtöbb kaliforniai közvélemény-kutatás és megannyi gazdasági szakember finánciális bukásként és szükségtelen eseményként tekintett az 1984-es olimpiai játékokra. Kenneth Reich: *Making It Happen: Peter Ueberroth and the 1984 Olympics*, Capra Press, Santa Barbara, 1986.

2 Denver 1970-ben elnyerte a rendezés jogát, azonban a költségek 300 százalékos megemelkedése és a környezeti változások iránti aggodalmak miatt a lakosság leszavazta a rendezést. A másik fő ok az volt, hogy a hiányzó összeget közpénzből akarták fedezni. Hivatalosan 1972. november 15-én léptek vissza, rá egy évre Innsbruck városának ítéltek az 1976-os téli játékokat.

centési tárgyalások kudarcba fulladtak, újra előtérbe került a hidegháborús propaganda. Ennek oltárán az USA még saját sportolóit is hajlandó volt feláldozni, megfosztva ezzel saját állampolgárait egy nagyszerű sportélménytől, a sport szemszögéből pedig érdektelenné tette a nagyvállalatokat. Az 1984-es olimpia során a szervezők mindvégig törekedtek arra, hogy az olimpiai bojkott okozta sebekre gyógyírt találjanak. Dyreson szerint ez rendkívül fontos volt, hiszen Los Angeles és környezete már a század elejétől fogva igazi fogyasztói társadalomnak számított a film, divat és a sport terén is, ami már az 1932-es játékokon is látszott.³

Az egész olimpiai mozgalom óriási köszönetet mondhat a NOB vezetőségnek, kiváltképp Juan Antonio Samaranch elnöknek, de még inkább Peter Ueberroth-nak⁴ és a LAOOC-nak⁵ a kiváló együttműködésért. Peter Victor Ueberroth öt éven keresztül fáradhatatlanul dolgozott az olimpia szervezőbizottságának vezetőjeként. Amikor Los Angeles városa elnyerte a rendezés jogát, a szervezők ígéretet tettek, hogy egy centet sem fognak elvenni az adófizetőktől olyan céllal, hogy az olimpiai eseményeket finanszírozzák. Közpénz helyett olyan szponzorációs egyesületeket hoztak létre, amelyek az olimpia szolgálatába álltak, és befektetésként tekintettek 1984 nyarára. Több mint 150 tagú testületet állítottak fel, amelyben javarészt vállalkozók és üzletemberek kaptak helyet. Elsősorban azt szerették volna, ha minél több tapasztalatot és ötletet vetnek fel a nyereséges lebonyolítás érdekében, amely ekkor még csak álomnak tűnt. A korszakban a legtöbb jelentős sporteseményről már rengeteg országban közvetített a televízió. Ueberroth volt az, aki újszerű marketing szemléletével megértette, hogy a televíziós közvetítések globális kiterjesztésével és szélesebb körű bevonásával új piacokat is lehet teremteni. Az általa vezetett szervezőbizottság úrrá tudott lenni a költségek emelkedésén is, és képes volt nyereségesé tenni az 1984-es játékokat. Intézkedései és elképzelései nyomán még az olimpiát bojkottáló országok, mint az NDK, Lengyelország, vagy éppen a Szovjetunió is, sorra vásárolták a közvetítési jogokat. Az 1980-as évek elején tapasztalható rossz pénzügyi előjelektől függetlenül Ueberroth és csapata hitt az eredményes munkában. Gazdasági elemzések kimutatták, hogy az olimpia sikere nagyban hozzájárult az USA gazdasági fellendüléséhez és ahhoz, hogy az amerikai piacok még inkább progresszív globális erővé váljanak. A nyári játékok

3 Dyreson ezt az olimpiai mozgalom kalifornizációjának nevezi. 1932-ben szintén Los Angeles adott otthont az eseménynek.

4 Amerikai sportvezető, az USA olimpiai bizottságának, valamint az 1984. évi nyári olimpia szervezőbizottságának az elnöke.

5 Los Angeles Olympic Organizing Committee, azaz a Los Angeles-i olimpia szervezőbizottsága.

későbbi házigazdái, Szöul, Barcelona és Atlanta átvették a Los Angeles-i modellt. Érdekesség viszont, hogy a következő események megközelítőleg sem tudtak akkora nyereséget produkálni, mint amit a kaliforniaiak 1984-ben tapasztaltak. Dyreson szerint ennek több oka van. Egyrészt az USA, mint a világ vezető gazdasági nagyhatalma eleve szinte kimeríthetetlen tartalékokkal bírt, másfelől ez a tényező rendkívül okos üzletpolitikával párosult. A sportesemények képernyőre vitele és a televíziózás iránt robbanásszerűen megnőtt kereslet, mint növekedési alapfeltétel, szintén egybe estek. A televíziózás világszerte az emberek mindennapjainak részévé vált, a szocialista blokkon belül is lassan az egyik legfontosabb szórakoztató eszközzé nőtte ki magát. A TV a kultúra terjesztésének alapeleme lett, és újdonságként szolgált, hogy az emberek az otthonukból kényelmesen élvezhetik a sporteseményeket is, mindezt szinte ingyen. A világon azonban nem mindenhol ismerték el Ueberroth és csapata eredményét. A Szovjetunióban felerősödtek azok a hangok, mi szerint az USA-t már nem is a coubertini eszme érdekli, csupán a pénzsóvárság mozgatja.⁶ A valóság azonban az, hogy sikerült egy piaci alapokra állított, nyereséges olimpiát rendezni Los Angelesben.

Az USA és az ország nagyvállalatai nem először próbáltak gazdasági nyereséget kovácsolni az olimpiákból. Már Münchenben, és a kisebb gazdasági katasztrófával felérő 1976-os montreali játékok során is ügyesen használták ki a reklámpar adta lehetőségeket, és ennek jegyében készültek az 1980-as moszkvai játékokra is. Az amerikai bojkott végül jelentős csapást mért a már érvényes szerződésekkel rendelkező nagyvállalatokra és médiumokra. Egyes cégek több tízmillió dolláros veszteségeket szenvedtek el, a politikai okokból való távolmaradás pedig jelentősen visszavetette az ország sportvilágának lelkesedését és a sportra fordított támogatások mértékét is. Az üzleti világ csalódottságát kezdetben az a tény sem enyhítette, hogy 1984-ben saját hazájukban népszerűsíthetik termékeiket. Dyreson szerint ezen nem kell csodálkozni, hiszen az olimpiarendezés gondolata egyszerűen nem volt vonzó gazdaságilag a fejlett országoknak sem. Az 1984-es játékokra például csak Teherán számított előzetesen komoly pályázónak a kaliforniai régiós központ mellett, azonban az Iránban meginduló politikai és szociális változások, valamint a gazdasági visszaesés miatt Los Angeles egyedül maradt. Más országokból egyszerűen nem övezte nemzetközi ér-

⁶ Sok karikatúra született ennek kapcsán, egyiken magát Ueberroth-t is kapzsi, gonosz imperialista amerikaiként figurázzák ki. További karikatúrákért lásd: Olimpiai Múzeum Levéltára, Lausanne, 12–13. doboz

deklódás az esemény megrendezését.⁷ Teljes volt az egyetértés az IOC-n belül is, hogy a mozgalom jövője komoly veszélyben van, egyesek a teljes összeomlást és az olimpiai játékok megszűnését vizionálták.

Los Angeleshez köthető az is, hogy az olimpiai játékok igazi megaeseményekké váltak, ahol férfiak és nők a hírnevéket immár a globális piacon is terjeszthették, óriási bevételhez jutva ez által. 1984-ben a nevezett sportolónak még alig 20 százaléka képviselte a női nemet. Dyreson azonban úgy vélte, hogy ez az olimpia mérföldkő volt a feminizmus szempontjából is, amely felhívta a nők figyelmét arra, hogy kemény munkával ők is világsztárokká válhatnak. A sportban kialakuló komoly üzleti lehetőségeket néhány atléta már ekkor kezdte kihasználni.⁸ A sikeres olimpiaszervezés is megmutatta, hogy az esemény kiemelkedő esélyt ad egy-egy vállalat termékeinek népszerűsítésére. Felbukkantak azonban kevésbé látható üzletágak is. Az olimpiai mozgalom professzionalizációjával párhuzamosan szép csöndben külön iparág alakult ki a doppingszerek terén. Dyreson kiemeli, hogy az USA és a Szovjetunió között ezen a téren is óriási versengés volt megfigyelhető, különösen amióta az olimpiai játékok kezdtek eltolódni az amatőrizmustól a profizmus irányába.

Mark Dyreson tanulmánya a gazdasági és globalizációs szempontokon túl érdekes történeti betekintést ad a hidegháború egyik meghatározó sporteseményébe. Bár a tanulmányban a történettudományi indikátorok és szempontrendszerek nem kerülnek rivaldafénybe, egyértelműen kiderül, hogy a Los Angeles-i olimpia Ronald Reagan elnök és az USA számára az évtized egyik legfontosabb kulturális harci eszköze volt. Ez az olimpia több volt, mint egyszerű propagandaelem, hiszen új csatornákon keresztül tört utat az emberek mindennapi életének befolyásolása és formálása felé. A szervezők a globális televíziózás segítségével a sportot igazi szórakoztatóipari terméké emelték, az olimpiai ötkarikából igazi brandet, világszerte reklámozható, eladható és profitképes eseményt csináltak. Los Angelesnek is köszönhetően az olimpiai játékok a század végére a legnézettebb televíziós eseményekké váltak, a mozgalom pedig óriási köszönetet mondhat Peter Ueberrothnak és a LAOOC-nak. Nélkülük biztosan más lett volna az olimpia végkifejlete. Elképzelhető, hogy az olimpiarendezésért folyó harc soha nem értékelődött volna fel a gazdasági reformok nélkül. A Nemzetközi Olimpiai Bizottságot

7 Dyreson megjelentetett a '84-es pályázattal kapcsolatban egy másik cikket is Matthew Llewellyn-nel közösen, melynek címe: *Los Angeles is the Olympic City: Legacies of the 1932 and 1984 Olympic Games*.

8 Példaként Dyreson a kínai Li Ning-et említi, a szertornász 1989-ben indította be sikeres sportruházati vállalkozását.

alaposan megtépázták a hidegháború viharai, az összeomlás széléről azonban felfelé ívelő pályára állt, ehhez a kezdőlökést pedig az 1984-es olimpia adta meg.

Mark Dyreson: *Global Television and the Transformation of the Olympics: The 1984 Los Angeles Games* (Globális televíziózás és az olimpiai játékok átformálódása: az 1984-es Los Angeles-i játékok). *The International Journal of the History of Sport*, 2015. 32:1, 172–184.
DOI: 10.1080/09523367.2014.983086

Debreczeni Márk

Az amerikai kivételesség az amerikai külpolitikában

Az elmúlt négy évszázad egyik érdekes története az Észak-Amerikában letelepedett európai, elsősorban angol nemzet fiaié, akik különböző kolóniákat alapítottak az Új Világban. Már ekkor magukkal hozták azt a gondolatot, hogy ők Isten kiválasztott népe, csak úgy, mint a zsidók voltak annak idején, s mint ilyen, közösségük kivételes a történelemben. Ez a gondolat az idő előrehaladtával csak erősödött, s amikor sikerült kivívni a függetlenséget Nagy-Britanniától, a most már amerikai nemzetben végképp megszilárdult a kivételességtudat. Az ezt követő közel két évszázad aztán számtalan sikert hozott az Egyesült Államok mindenkori lakóinak, így ez a gondolat nemzeti hitvallássá lett, s mára egy misztikus nemzeterősítő, racionális alapon nehezen megközelíthető érzés, amely mai napig is erősen gyökeredzik az amerikaiak nagy részében. Az utóbbi 40 évben pedig a szakirodalom is komolyan kezdte vizsgálni a négy évszázados jelenséget.

Az amerikai kivételesség gazdag irodalmának egyik legújabb fejezete *Hilda Restad* könyve, amelyik az amerikai kivételességet az amerikai külpolitikában vizsgálja, s elsősorban ez teszi könyvét eltérővé a szakirodalomban.¹ Restad alapfeltevése az, hogy az amerikai kivételesség három pilléren épül: másság Európától, a történelemben játszott különleges szerep és a történelem törvényei alól való mentesség. Könyvének tézise pedig a következő: az amerikai kivételesség nem csupán az amerikai önazonosság egyik hasznos eszköze, hanem az „unilateralista nemzetközi külpolitika” egyik mozgatórugója. (3) Ezalatt azt érti és kívánja bemutatni, hogy az Egyesült Államok a kezdetektől fogva próbált a nemzetközi térben saját játékszabályai szerint előrébb jutni – akár kereskedelmi, akár gazdasági, akár politikai vagy katonai lépésekről volt szó. A szerző célja rávilágítani arra a régóta elfogadott, de szerinte hibás felfogásra, miszerint az Egyesült Államok külpolitikája – részben az amerikai kivételesség két ellentétes fel-

1 Hilde Restad egy oslói magánegyetem docense (Bjorknes University College), és ilyen minőségben nemzetközi tanulmányokat tanít. Doktori értekezését is az amerikai kivételességről írta, melynek lényege a nemzeti identitás és a külpolitikára gyakorolt hatása volt. Ennek kibővítése ez a könyv.

fogásának (példamutatás és beavatkozás) – ciklikusan elszigetelődés-párti, illetve nemzetközi lett volna. Úgy érzi, ezek a periodikus meghatározások leegyszerűsítőek és számos feloldhatatlan feszültséget okoznak mélyvizsgálat esetén, így nem hasznosak a valódi elemzésre. Így a könyv a meghonosodott alapértelmezést is megkérdőjelezi, ami az amerikai külpolitika történetírásában konvencionálisnak számít. Rasted kifejezetten megkérdőjelez néhány elfogadott felfogást: miszerint az amerikai kivételességnek két alap pólusa lenne: példamutatás és beavatkozás. Szerinte csak egy szál van, amely magába foglal minden eshetőséget; az amerikai külpolitika nem ciklikus vagy periodikus, hanem alapjában változatlan érdekek mentén mozog. Az előzőkből következően pedig a huszadik század nem hozott jelentős változást az amerikai külpolitikában, hiszen az már a tizenharmadik és tizenkilencedik században is az „egyoldalú nemzetköziség” jegyeit mutatta. Mindezek izgalmas szempontok, s emiatt a könyvet megkülönböztetik számos egyéb tanulmánytól.

A könyv második fejezetében Restad részletesen kifejti, hogy az ő elemzésében az amerikai kivételességnek nincsen a népszerű és a történelmi szakkönyvek számtalan elemzése szerint is két jól megkülönböztethető oldala. Szerinte ugyan lehet „példamutató” és „küldetés” dichotómiáról beszélni, de ami az amerikai külpolitikát illeti, ott végig a világ megreformálása vezette az amerikai vezetőket. A szerző hármasszempontú összefoglalást emel ki az amerikai kivételességben: vallásos, szekuláris és politikai elemeket, és ezek adják meg az amerikai identitás alapját: hogy kivételes nemzetről van szó. Ez tükröződik azután a mindenkorai amerikai külpolitikában. A harmadik fejezet részletesen elemzi a különböző amerikai külpolitikai nézeteket és azokban rejlő hiányosságokat, és ezzel szemben állítja fel Restad saját elképzelését. Eszerint az a sokáig tradicionális felfogás hibás, miszerint az Egyesült Államok sokáig a világtól elzárkózott külpolitikát folytatott volna, ami a tizenkilencedik század vége fele változott meg, amikor Amerika kimozdult a nemzetközi erőterbe. Restad ezzel szemben úgy érvel, hogy az USA végig aktív külpolitikát folytatott – ezt hívja „egyoldalú nemzetköziségnek” –, ami, és ez az igazán fontos tézisében, szorosan kapcsolódik az amerikai kivételesség gondolatához. Természetesen az eredeti paradigma George Washington búcsúbeszédéhez és Thomas Jefferson első beiktatási beszédéhez köti az elzárkózás-politika hivatalos kinyilvánításait, amelyet azután a Monroe-doktrína tetőzött be. Ahogy Restad is érvel, ez csak a nagyhatalmi politika szempontjából igaz. Az Egyesült Államok nyilván nem rendelkezett olyan katonai potenciával, hogy a tradicionális európai nagyhatalmakkal felvehesse volna a versenyt, de a fizikai távolság

szinte lehetetlenné is tett volna egy ilyen vállalkozást. Azonban az amerikaiak a kereskedelemben mindvégig igen érdekeltek és aktívak voltak. Sőt állíthatjuk, hogy az USA először kereskedelmi nagyhatalommá akart válni, s ezután kezdett valóban terjeszkedni – teljesen racionális gondolat. Az észak-amerikai földrészen való amerikai terjeszkedés pedig nem tekinthető belpolitikai ügynek, hiszen az Egyesült Államok megszületéséhez képest a mai kontinentális terület körülbelül négyszerese az 1783-as párizsi békében meghatározottnak. Tehát amit Washington kifejezett, az elzárkózás helyett sokkal inkább hazája érdekérvényesítésének lehetőségeiről szólt. Ahogy Restad fogalmaz, „amit a búcsúbeszéd igazából kínál, az nem elzárkózás, hanem unilateralizmus”. (71) Ezt erősítette meg Jefferson, aki a függetlenségi háború idején még a „szabadság birodalmáról” beszélt, de elnökként már a „szabadságért való birodalmat” vizionálta. S a hírhedt, 1823 végén proklamált Monroe-doktrína is elsősorban az amerikai mozgásteret kívánta megőrizni Latin-Amerikában. Ezért írja Restad, hogy 1824-re „az amerikai birodalom már valóság volt”. (76) Így az 1898-as spanyol–amerikai háború nem törést jelent az amerikai külpolitikában, csak további terjeszkedést. Éppen ezért az izolacionista külpolitika értelmezés, amely még mindig erősen tartja magát, „teljesen helytelen.” (82)

A következő (4.) fejezet a nagyobb része a könyvnek, és az Egyesült Államok első, illetve második világháború utáni helyzetét és viselkedését vizsgálja a nemzetközi térben. Restad kritikát fogalmaz meg mind a realista, mind a neorealista interpretációval kapcsolatosan, s miután bemutatja ezen iskolák fő vonulatait, megfogalmazza, szerinte mi is hiányzik az ilyen elemzésekből. És a hiányzó elem a történelmileg állandóan meglévő nemzeti identitás alapköve: az amerikai kivételesség. Enélkül, érvel Restad, értelmezhetetlen, illetve hamis következtetésekre jut az, aki az amerikai külpolitikát elemzi, különösen a huszadik században. Az amerikai külpolitika ugyanis alapjában nem változott a két világháború között és alatt: mindvégig az amerikai érdekek maximális biztosítására törekedett. A különbség 1919 és 1945 között az volt, hogy a második világháború után az amerikai politikai vezetés képes volt egy multilateralista világba helyezni az amerikai érdekeket – pontosan ezért hozta létre ezt a fajta világrendet. Ez a fejezet igazából az amerikai politikatudomány kritikája, ami a huszadik századi amerikai külpolitikát illeti, különösen a történelmi kulcs hiányzik, az amerikai kivételesség.

Az ötödik és hatodik fejezet a legizgalmasabb része a könyvnek, legalábbis abból a szempontból, hogy ez kínálja a két esettanulmányt a szerző alaptézisének kibontására. A két világháborúval és azok közvetlen követ-

kezményeivel kívánja alátámasztani, hogy nem lehet izolacionista amerikai külpolitikáról beszélni az adott időszakban, hanem egy töretlen unilateralista nemzetközi eszme állt a dolgok háttérben, amely nagyban fakadt az amerikai kivételességből, az amerikai identitás egyik legfontosabb sarkalatos eleméből. Az első világháborút lezáró békeszerződés alappillére volt a Népszövetség, a kollektív biztonság remélt záloga, amely nemzetközi együttműködésre épült. De míg Wilson azt hitte, ez megoldható amerikai vezetéssel, addig Lodge ezt nem tartotta lehetségesnek. Ő sokkal inkább szabadkezü amerikai politikát akart látni, ezért ellenezte a Wilson-féle népszövetségi tervet. Lodge nem egy feltétlen amerikai vezetés alatt álló, de az amerikai mozgásszabadságot nagyban megőrző szervezettel kapcsolatos elképzeléseket dédelgetett. Nem az ország volt tehát elszigetelődés párti, hanem az amerikai kivételességben felnevelkedett és azt tiszta szívvel osztó politikai elit nem tudott megegyezni amerikai nemzetközi szerepének mikéntjéről. Ahogy Restad írja, „Henry Cabot Lodge unilateralista nemzetközisége csatázott Woodrow Wilson multilateralista nemzetköziségével”. (133)

És az egész 1920-as évtized sem volt annyira elszigetelődés jellegű, mint ahogy a klasszikus szakirodalom érvel. Az Egyesült Államok igen aktívan részt vett az európai rendezésben, akár pénzügyi, gazdasági vagy politikai szempontokat veszünk figyelembe – s köszönhetően az amerikai tőke erejének, az európai államok sokszor figyelembe is vették az amerikai szempontokat és elvárásokat. A harmincas évek pedig csak relatív visszaesést hozott, nem pedig elszigetelődést, bár tény, hogy a nemzeti front vezette a politikát a nagy gazdasági világválság mérhetetlen terhei miatt. És természetesen a latin-amerikai térségben vagy Délkelet-Ázsiában semmilyen visszafogottság vagy bármilyen nemű elszigetelődés nem volt tetten érhető az amerikai gyakorlatban. A második világháborúval kapcsolatosan is hasonló az érvrendszer, csak egy szinttel talán feljebb: Pearl Harbor nem okozója, csak végső katalizátora volt a háborúba lépésnek; az Egyesült Államok által kialakított rendszer az amerikai kivételességgel és unilateralizmussal összhangban következett be; és így az amerikai külpolitika folytonossága dominál szemben azokkal az érvekkel, amelyek erre az időszakra teszik a nemzetköziség megjelenését. Az amerikai közvélemény ugyanis már a japán támadás előtt is hajlott a beavatkozásra a közvéleménykutatások alapos vizsgálata szerint, ráadásul az Atlanti Chartával Rooseveltnél már fél évvel korábban elkezdte építeni a háború utáni világrendet. Az USA magának kreált egy multilaterális világot, s nem egy ilyenhez csatlakozott – mekkora különb-

ség! Ebben a megközelítésben, és ez Restad érvelésének lényege, a második világháború utáni világrend nem a wilsonista gondolat újjáélesztése volt, hanem sokkal inkább a Lodge-féle nemzetköziség megvalósítása. A szerző jól mutatja be, hogy az Egyesült Nemzetek alapokmányának legtöbb pontja az amerikai függetlenség megőrzését kívánta elérni egy esetleges nemzetközi ellenőrzéssel szemben. A legtöbb, még huszonöt évvel korábban Lodge által felvetett amerikai kifogás most mind belekerült az új alapokmányba, ezzel biztosítva az amerikai függetlenséget a nemzetközi téren. Annyit azért érdemes megjegyezni ezzel kapcsolatosan, hogy a Szovjetunió hasonló megfontolások miatt fogadta el szintén a sarkalatos vétő-jogot az öt állandó tag részére – ők is szabadkezet akartak és kaptak. A következő állomás a hidegháború végét követő időszak, amely Restad szerint nem hozott változást az előzőekben már felvázolt amerikai külpolitikát illetően. A szerző azt mutatja be, hogy a George H. W. Bush–Bill Clinton–George W. Bush trió külpolitikája alapjaiban ugyanazt a célt szolgálta: megőrizni az Egyesült Államok primátusát. S noha retorikai szinten voltak különbségek, az unilateralista nemzetköziség végig kimutatható. Ebben az amerikai kivételességnek nagy szerepe volt, állítja Restad. Jó példája a csupán amerikai érdekek figyelembe vételére a nemzetközi közösség érdekeivel szemben az a tény, hogy az első Öböl-háborút 1990-ben jóval kisebb szavazatkülönbséggel fogadta el az amerikai Kongresszus, mint a másodikat 2002-ben. Ehhez hozzá kell tenni azt is, hogy Kuvait lerohanása azért korántsem volt annyira jelentős nemzetbiztonsági veszély, mint az Ikertornyok 2001-es lerombolása és közel 3000 amerikai civil meggyilkolása. A „terror elleni háború” egyik szomorú hozadékának szokták tekinteni az emberi jogokra gyakorolt negatív hatását. Restad bebizonyítja, hogy itt is kontinuitás figyelhető meg, mely a hidegháború kezdetétől datálódik. Ismét nem radikális törés, hanem sokkal inkább állandóság figyelhető meg az amerikai külpolitikában. Az újdonságot az ifjabb Bush retorikája jelentette: „az amerikai kivételesség és egyoldalú nemzetköziség jól megmutatkozott a Bush-kormányzat alatti diplomáciai máz hiányában”. (216)

A könyv zárófejezetében a szerző az amerikai kivételesség mai helyzetét kívánja bemutatni, s amellet érvel, hogy Obama megjelenésével és értelmezési keretével az amerikai kivételesség vészharangja is megkondult. Ugyanis az elhúzódó és sikertelen afganisztáni és iraki katonai beavatkozások megtoldva a 2008-ban elindult gazdasági válsággal hasonló szimptomákat idéztek elő, mint az 1970-es évek közepe. De a belpolitikai kihatása is megvolt, miszerint újraválasztásának érdekében (is), Obama az elmúlt időszakban az amerikai kivételesség legvérmesebb kinyilatkoztatója lett.

Restad könyve fontos, mert új értelmezést nyújt az amerikai külpolitika vizsgálata közben; interpretációja jól megalapozott és kellően bizonyított. Az amerikai psziché egyik fontos történelmi komponense a kiválasztottság érzés, a kivételesség tudat, amely nem meglepően lecsapódott az amerikai élet minden területén az elmúlt évszázadokban. Ezért nem furcsa az sem, hogy a külpolitikában is fontos tényező volt – Restad könyve alapján pedig most már tudjuk, hogy fontosabb, mint korábban gondoltuk. Valószínűsíthető, hogy az Egyesült Államok a jövőben is hasonló csapáson fog haladni a nemzetközi szintén: mindig arra fog törekedni, hogy a látszat ellenére saját érdekeit maximálisan érvényesítse, s ha kell, ehhez saját feje után fog haladni, függetlenül más nemzetek elítélő véleményétől. Ez a magatartás valóban csak akkor változhat meg, ha az Egyesült Államok elveszíti hihetetlen erőbefolyását a világra, de ez még sokáig nem fog bekövetkezni.

Hilde Restad: *American Exceptionalism: An Idea That Made a Nation and Remade the World*
(Amerikai kivételesség – egy eszme, amely nemzetet teremtett és újjáalakította a világot)
London: Routledge, 2015. XIII + 270 o.

Peterecz Zoltán

A szlovén gazdaság története 1990 után

A ljubljana-i Legújabbkori Intézet történésze, *Alekszander Lorenčič* komoly munkát tett le az asztalra. Vaskos kötetben tekintette át a szlovén gazdaságban, gazdaságpolitikában bekövetkezett eseményeket, folyamatokat, a vonatkozó törvények lényegét és következményeiket. A közgazdasági jellegű fejtegetések ugyan értelemszerűen nem jelennek meg a kötetben, de az, amit egy történész felhasználhat a közgazdászok megállapításaiból, az igen.

Magyar szempontból mindenképpen figyelemreméltó, hogy rövid bevezetőjének elején hivatkozik *Berend T. Iván* azon megállapítására, hogy a befejezetlen jelenről írni olyan, mintha mozgó célpontra lőnénk. A következő, módszertani fejezetben hangsúlyozza, hogy számos, a témába vágó levéltári anyag még mindig nem hozzáférhető, ráadásul meglehetősen sok vállalatnál alapvető fontosságú anyagokat semmisítettek meg. A szerző e súlyos hiányosságok ellenére is bőséges levéltári anyaggal dolgozik, és természetesen felhasználta a szóba jöhető állami intézmények (minisztériumok, kutatóintézetek stb.) anyagait éppúgy, mint a témában megjelent könyveket, a szakfolyóiratok tanulmányait, a releváns heti- és napilapok cikkeit.

Már a kötet elején szentel néhány oldalt a kötetben újból és újból előkerülő és számos vitát kiváltó fogalomnak, az ún. gradualizmusnak. Ez lényegében a szlovén politikai elit azon törekvése, hogy a szükséges gazdasági változásokat fokozatosan, a sokterápiát elutasítva, nagyobb társadalmi megrázkódtatások nélkül hajtsák végre. A szerző azonban megjegyzi, hogy ez a megfontolás nem zárta ki azt, hogy adott esetben gyorsan, határozottan és radikálisan intézkedjenek. A közgazdászok nagy része és a kilencvenes évek meghatározó politikusa, a miniszterelnök *Janez Drnovšek* úgy vélte, hogy a fokozatos és pragmatikus gazdaságpolitika összességében eredményes volt. *Jože Mencinger* közgazdász szerint éppen a fokozatosság miatt érte el Szlovénia „az EU új tagállamai közül a legnagyobb és legegyenletesebb gazdasági növekedést, méghozzá nagyobb egyenlőtlenségek és társadalmi megrázkódtatások nélkül. (...) Ezt a fokozatosságot Szlovénia az öngazdítás

és a társadalmi tulajdon miatt engedhette meg magának, mert ezek tették lehetővé a decentralizált döntéshozatalt és azt a fejlettségi szintet, amit a tranzíció előtt elért.“

A neoliberais közgazdászok a következő évtized közepe felé úgy ítélték meg, hogy a gradualizmus kifáradt és szakítani kell vele. Legradikálisabb képviselőjük szerint Szlovénia a tranzíció vesztese, a korábbi időszakban hibás elképzelések alapján még mindig a szocialista és korporatív megfontolásokat szem előtt tartva cselekedtek, az állam folyton beavatkozik a piaci mechanizmusokba, domináns maradt az állami monopóliumok szerepe. A gradualizmus miatt gyenge a szlovén versenyképesség, nem megfelelő a vállalatok és a tudomány közötti együttműködés, a túlzott adminisztráció teher a gazdaságnak és piaci torzulásokat okoz. Ha másképp cselekedtek volna, akkor erős jogállam alakult volna ki, az érdekcsoportokat pedig kizárták volna a politikai és gazdasági életből. Bár ezek a megállapítások nem teljesen légből kapottak, a szerző könyvéből sokkal árnyaltabb képet kapunk a szlovén tranzíció lényeges elemeiről, a külső és belső nehézségekről, a gazdaságpolitikai dilemmákról és a neoliberais közgazdászok által alábecsült eredményekről.

Ráadásul bizonyos előzmények után a szlovén tranzíció is egy gyors és radikális váltással kezdődik, Szlovénia kiválásával a volt Jugoszláviából, az ország politikai, gazdasági önállósulásával és persze annak minden nehézségével. Bár a szerző úgy véli, hogy a szlovén tranzíció 1990-ben kezdődött és 2004-ben befejeződött, nem mondhatott le arról, hogy röviden ismertesse az 1990 előtti gazdasági folyamatokat, a szlovén önállósághoz vezető utat, és egy-két esetben kitekintsen a 2004 utáni évekre is.

A jugoszláv gazdaság ugyan mindig is számos gazdasági problémával küszködött, a nyolcvanas években, különösen azonban annak második felében már nyilvánvalóvá vált, hogy erőteljes változásokra van szükség. Ezeket a változásokat ugyan határozottan útjára indította a nyugati hatalmak által is támogatott Ante Marković szövetségi miniszterelnök, a volt Jugoszlávia bonyolult belpolitikai viszonyai miatt azonban nem vihette végig. Az egyik legfőbb akadályt a Milošević névvel fémjelzett Szerbia jelentette. A szlovén önállósulás szempontjából különösen fontos volt, hogy 1989 végén Szerbia gazdasági háborút kezdett Szlovénia ellen, ami a szlovén gazdaságnak jelentős károkat okozott, másfelől azt bizonyította, hogy a szövetségi kormány nem képes megakadályozni az egyes szövetségi államok ilyen lépéseit. Ugyancsak az önállóságra törekvők érveit erősítette az a tény, hogy 1990 végén Szerbia önhatalmúlag „kikölcsönzött” a Jugoszláv Nemzeti Bankból 1,7 milliárd dollár értéknek megfelelő pénzt.

A szlovénok, akik úgy érezték, Marković reformjai nem csupán hasznára vannak az országnak, de bizonyos intézkedései kifejezetten hátrányosak a szlovén gazdaság szempontjából, úgy vélték döntenük kell: vagy kockáztatnak, vagy a teljes gazdasági összeomlás vár rájuk. A kockáztatást, azaz az önállóságot választották. A kockáztatást érthetővé tették a következők: Szlovénia már Jugoszlávia részeként is számos előnnyel indult a piacgazdaság megteremtésének irányába. Jugoszlávia leggazdagabb és a Nyugat felé legnyitottabb köztársasága volt. Az egy főre jutó szlovén GDP a görög és a portugál adatokhoz közelített, és jelentősen meghaladta a hasonló magyar, csehszlovák és lengyel értékeket.

A kockáztatás azzal járt együtt, hogy az önállóság kikiáltásától (1991. június 25.) a nemzetközi elismerésig (1992. január 15.) mind politikai, mind gazdasági szempontból bizonyos mértékig légüres térbe kerültek. Komoly problémát okozott, hogy a Jugoszláviában kialakult politikai és háborús viszonyok miatt Szlovénia elveszítette a gazdaság szempontjából oly fontos jugoszláv piacot.

Az egyik legfontosabb feladat volt a külkereskedelem átirányítása a nyugati országokba, illetve a volt szovjet blokk országaiba. Elengedhetetlen volt a saját pénz megteremtése is, amit 1991 októberében vezettek be. A szerző ezzel kapcsolatban is, de számos más összefüggésben is kiemeli a német mintára újonnan létrehozott Szlovén Nemzeti Bank szerepét a gazdaság stabilizációjában.

Ez annál is fontosabb volt, mert amint a szerző hangsúlyozza, egyáltalán nem voltak világos útmutatók ahhoz, hogy miképpen kell megvalósítani a tranzíciót. Ezt a bonyolult, számos összetevőből álló folyamatot a szerző – megítélésem szerint teljesen érthetően – hat nagyobb fejezetben kaleidoszkópszerűen mutatja be. Az egyes eseményeket, intézkedéseket és hatásait a hat fejezetnek megfelelően más és más megközelítésben (újból) ismerteti.

Az első nagyobb fejezet az ország makroökonómiai folyamatait vizsgálja. Az 1990 és 1992 közötti időszakot transzformációs recesszióként jellemzi. Ennek legfőbb elemei a következők: a jugoszláv piac már említett elvesztése, ami pl. nemcsak azzal járt együtt, hogy a partnerek nem fizették vissza a hiteleket, hanem azzal is, hogy a szlovén vállalatok is fizetéseképtelenné váltak. Ugyanakkor a szlovén bankok is komoly válságba kerültek. A szerző viszonylag részletesen ismerteti a bankok szanálása érdekében meghozott törvényeket és egyéb intézkedéseket. Szerinte a bankok szanálása öt fázisban zajlott le és egészen 2004-ig tartott.

A gazdaság stabilizációjának érdekében az egyik legfontosabb feladat az infláció mérséklése volt, hiszen ez 1991 októberében havi 20 százalékra

rúgott. Az infláció ugyan fokozatosan csökkent, ám csak 2004-ben sikerült évi 4 százalék alá szorítani. De a gazdaság más területein is komoly problémák jelentkeztek: a GDP 7,5 százalékkal csökkent, miközben a munkanélküliség 11 százalékra nőtt. A szerző sikeresen érzékelteti az ellentmondásos folyamatokat. Az említett nehézségekkel egyidejűleg a kormányzat számos intézkedést hoz: restriktív pénzpoltikát folytat, adóreformot hajt végre, új egészségügyi törvényt hoz, csökkenti a gazdaság védelmében korábban bevezetett behozatali korlátozásokat és a vámokat, 1990 augusztusában létrejön az első kollektív szerződés stb. A kezdet mérlegét így vonja meg: az első időszak ára magasabb volt annál, mint amit az optimisták vártak, de talán alacsonyabb annál, mint amit a pesszimisták jósoltak. Hozzáteszi: a illúziókat osztották a nemzetközi pénzügyi intézmények és a nyugati elemzők is.

A második, ellentmondásokat ugyancsak nem nélkülöző időszak 1993-tól 1995-ig tartott. A GDP mindhárom évben növekedett, 1995-re elérte az 1990 előtti szintet, 4,1 százalékos volt, és jelentősen nőtt a kivitel is. A folyamat kedvezőtlen eleme volt a fizetések ellenőrizetlen növekedése, de az első két évben a munkanélküliség is 14,4 százalékra ugrott.

Az 1996-tól 1999-ig tartó időszakot a szerző a kiegyensúlyozott fejlődés éveinek tekinti. 1999-ben a szlovén GDP az EU tagjelölt országok között a legmagasabb volt. A gazdaság 1996-ban elérte az 1990-es szintet, 1998-ban pedig a válság előtti 1987-es szintet. A költségvetési hiány alacsony volt, a szlovén államadósság 1998-ban a GDP 23,6 százalékát tette ki. A szerző hosszan sorolja azokat a törvényeket, amelyek célja a pénzügyi, gazdasági és szociális stabilitás biztosítása volt.

A fellendülés idejét 2000 és 2003 között inflációs sokk és a gazdasági növekedés csökkenése követte. 2002-ben növekedett a költségvetési hiány, elérte a 3,1 százalékot, az államadósság pedig a GDP 26,5 százalékát. Ez az alfejezet mutatja talán a leginkább, hogy mennyire ellentmondásos volt Szlovénia fejlődése. Hiszen amíg a fenti két adat a korábbi évekhez képest kevesetlenebb volt (azért persze a gazdaság növekedése alacsonyabb szinten ugyan, de folytatódott), addig az ország nemzetközi összehasonlításban jelentősen javult. A vásárlóerőparitásos GDP 1996-ban az EU tagállamok eredményének 64 százalékát tette ki, 2001-ben viszont már a elérte a 70 százalékot, az EU tagjelöltek közül pedig Szlovéniát csupán Ciprus előzte meg. Az eredmények sem feledtethetik azonban a szegénység problémáját. Igaz ugyan, hogy a szegénységi küszöb alatt élők aránya 1996-tól kezdve folyamatosan csökkent, de még 2002-ben is 11,9 százalékos volt. A kormány folyamatosan törekedett a szegény rétegek támogatására. Ez nem

csupán azt jelentette, hogy 1996-tól 2000-ig a szociális kiadások reálértéken 19 százalékkal nőttek, de azt is, hogy az EU tagállamok ilyen kiadásait figyelembe véve Szlovénia a GDP-ből erre a célra szánt összeget tekintve a nyolcadik helyet foglalta el (Svédország 32,3 százalék, Szlovénia 26,6 százalék).

Annak következtében, hogy Szlovénia ebben az időszakban kezdte meg az egykori Jugoszlávia államadóssága ráeső részének fizetését, a szlovén államadósság enyhén emelkedett és 2004-ben elérte a GDP 27,2 százalékát. Említésre méltó, hogy 2001-től kezdve kétéves költségvetési ciklus lépett életbe.

A 2004-es év pedig nem csupán azért volt jelentős, mert Szlovénia az EU tagállama lett, azaz teljesült a legfőbb stratégiai cél, de azért is, mert szinte minden fontos gazdasági mutató kedvezően alakult: jelentősen nőtt a GDP és az ország exportja, valamint a közvetlen külföldi befektetés, ugyanakkor csökkent az infláció és a munkanélküliség.

Miután a szerző ismertette az általa kijelölt időszak legfontosabb gazdasági mutatóinak alakulását, a következő nagy fejezetben mindenekelőtt a privatizáció problémájával foglalkozik. Újból és ezúttal részletesebben bemutatja azokat a vitákat, amelyeket a sokkterápia hívei és a fokozatosság szószólói folytattak egymással. Megtudjuk, hogy Szlovéniában nem csupán állami tulajdon volt, hanem a vállalatok nagyobbik és a lakásállomány egy része úgynevezett társadalmi tulajdonként funkcionált. A privatizációnak három fő területe volt: a lakásprivatizáció, a denacionalizáció (a kommunista hatalom által elvett vagyonok ügye) és maga a privatizációs törvény.

Formálisan legelőször, 1991 őszén a lakásprivatizáció ügyét oldották meg. A folyamat azonban számos okból (egyebek között a lakások valódi értékének megállapítása körüli viták miatt) meglehetősen elhúzódott. Olyannyira, hogy a törvényt, az 1994-ben bekövetkező módosítás után 2003-ban új törvényt váltotta fel.

A lakásproblémák egy részének megoldatlanságához nem kis mértékben járult hozzá az ugyancsak 1991 őszén elfogadott denacionalizációs törvény. Eszerint ugyanis a feudális eredetű birtokokat leszámítva, az eredeti vagyont, ahol csak ez lehetséges volt, természetes formájában kellett visszaszolgáltatni. Ez értelemszerűen komoly vitákat szült a lakás addigi bérlői és a régi-új tulajdonosok között. A denacionalizációs törvény a nagyjából 200 ezer jogosult körében természetesen rendkívüli elégedettséget váltott ki, a lakosság nagyobbik része azonban többnyire közömbösen fogadta. A közgazdászok körében viszont a továbbiakban is komoly vitákat generált. A korabeli számítások szerint a denacionalizációval az úgynevezett

társadalmi vagyon mintegy tíz százalékát privatizálták. Az elhúzó folyamat miatt (a törvényt 1998-ban módosították) az érintettek 2003 decemberében nyilvános vitát rendeztek a befejezetlen denacionalizáció ügyében, ahol az államot felelőtlenséggel vádolták. Ámbar az akkori igazságügyminiszter szerint 2007 márciusában ezen ügyek 94,9 százalékát már végérvényesen lezárták, a recenzius szükségesnek tartja megjegyezni, hogy mindenekelőtt az egyházi vagyonok visszaszámaztatását illetően még 2017-ben is komoly viták zajlanak.

Az igazi problémát azonban a tényleges privatizáció ugyancsak elhúzó ügye jelentette, hiszen ez lényegében azonos volt a gazdaság feltétlenül szükséges tényleges átalakításával. A privatizáció körüli nézeteltérés nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy az 1990-es választásokon győztes ellenzéki koalíció 1992 tavaszára szétesett, és a parlamenti erők átrendeződésének eredményeképpen választások nélkül új kormánykoalíció jött létre. A sokkterápia és a fokozatosság hívei közötti vita 1992 őszén kompromisszummal oldódott meg. A szerző részletesen bemutatja a vitákat, s hogy a privatizáció bizonyos elemei a Marković-kormány idejére mennek vissza, illetve, hogy 1992-ig a privatizációs folyamatok az akkor elfogadott törvények alapján zajlottak. Az egyik oldalon a fokozatos, decentralizált, fizetéshez kötött és ellenőrzött privatizáció hívei sorakoztak fel, a másikon a centralizált és a vagyon szétoztását szorgalmazók.

A szerző szerint az említett kompromisszum a különféle szakmai koncepciók és a politikai érdekek összeegyeztetése alapján jött létre. A rendkívül bonyolult folyamat részletes bemutatására természetesen nincs mód. A törvény – amelynek legfőbb célja az volt, hogy a Szlovéniában túlnyomónak számító, úgynevezett társadalmi tulajdonban lévő vállalatok valódi tulajdonosokhoz jussanak – két elemet egyesített. Egyfelől a decentralizált megoldást, ahol a privatizációra vonatkozó javaslatok és döntések a vállalat felől érkeznek, másfelől a vállalatok részvényeinek ún. tömeges privatizációját, amiben az állampolgárok a nekik ingyenesen juttatott bizonylattal (certifikát) vehettek részt. Az állampolgárok életkoruktól függően jutottak hozzá certifikatokhoz, minél idősebb volt valaki, annál több certifikát illette meg. A törvény a privatizáció hét lehetséges módját sorolta fel, s az állampolgárok többsége a certifikatokat az úgynevezett befektetési társaságoknál helyezte el, 32 százalékuk pedig közvetlenül valamelyik vállalatba. A certifikatok értelméről, hasznáról, eredményességéről mind a közgazdászok, mind a lakosság körében hosszas vita folyt.

A folyamatot nemcsak viták, de jelentős visszaélések is kísérték. A szerző hosszasan elemzi, hogy milyen típusú visszaélések zajlottak az 1992-ben elfogadott privatizációs törvény előtt, illetve az azt követő években. A vita egyfelől akörül zajlott, hogy politikai és gazdasági szempontból elfogadható-e, hogy az úgynevezett „vörös igazgatók“ továbbra is a helyükön maradjanak, másfelől arról, hogy miképpen zajlott a társadalmi tulajdon nem törvényes kisajátítása, bizonyos értelemben a vagyon ellopása, illetve, hogy miképpen lenne mindez megakadályozható.

Mindeközben persze a kormányok számos olyan törvényt hoztak, amelyek célja az volt, hogy az immár tulajdonosokkal bíró vállalatok számára megteremtse a megfelelő környezetet. E folyamat érdekes eleme a külföldi tőke bevonásának problémája. 1992-től, amikor a politikai gazdasági helyzet többé-kevésbé konszolidálódott, megnőtt a külföldi tőke érdeklődése. 1993 és 1995 között a közvetlen tőkebefektetés közel kétszeresére növekedett. A folyamat rendkívül ellentmondásos volt. A döntéshozók ingadoztak azt illetően, hogy mennyire védjék a hazai gazdaságot és mennyire nyissák meg a külföldi tőke előtt. A külföldi befektetés értéke szerényebb volt ugyan, mint a többi tranzíciós országban, a kilencvenes évek első felében azonban az egy főre jutó külföldi befektetés terén egyedül Magyarország előzte meg Szlovéniát.

A gazdaság átalakításának általános ismertetése után a szerző a regionális egyenlőtlenségeket, majd a szocializmus idején jelentős gazdasági szerepet betöltő Maribor városának gyötrelmekkel teli tranzícióját mutatja be.

A kötet utolsó nagy fejezete Csehország, Magyarország, Lengyelország, Szerbia és Horvátország tranzíciós folyamatait ismerteti. A Magyarországra vonatkozó meglehetősen korrekt tanulmányból kiemelem, hogy a szerző szerint Magyarország a szociális béke megőrzése érdekében gradualista politikát folytatott, amit jól mutat, hogy Csehországhoz, Lengyelországhoz és Szlovéniához képest a tranzíció kezdetén a reálbérek nálunk estek a legkisebb mértékben, és a személyi fogyasztás lassabban csökkent, mint ahogyan a GDP esett. A kötet végén a szerző bemutatja, hol helyezkedik el a szlovén gazdaság az egykori jugoszláv tagköztársaságok és az EU-tagországok gazdaságához mérve. Ebből kiderül, hogy Szlovénia Csehországgal, Máltával és Portugáliával együtt olyan csoport tagja, amely az egy főre jutó GDP-t figyelembe véve 10–25 százalékkal marad el az EU tagországok átlagától, megelőzve ezzel a többi új EU tagállamot éppúgy, mint a volt Jugoszlávia többi tagköztársaságát.

Nem itt, hanem egy korábbi fejezetben így összegzi az EU csatlakozással kapcsolatos eredményt, illetve az EU-ra vonatkozó véleményét: „Mindez

nagyon szépen hangzik, azt azonban, hogy milyen lesz ennek a csoportnak a sorsa, és hogy vajon évek múltán is ilyen lelkesedéssel beszélnek-e majd róla, az idő mutatja majd meg.”

Tegyük hozzá: ezt a kissé pesszimiztikus jövőképet némileg magyarázza, hogy milyen politikai és gazdasági helyzetben volt Szlovénia a kötet megírásának idején. De azt is érdemes hangsúlyozni, hogy a jelenlegi szlovén vezetés legfőbb célja, hogy az ország az úgynevezett mag-Európa része lehessen.

Aleksander Lorenčič: *Prelom s starim in začetek novega. Tranzicija slovenskega gospodarstva iz socializma v kapitalizem. (1990–2004)*. [Szakítás a régivel és valami új kezdete. A szlovén gazdaság tranzíciója a szocializmusból a kapitalizmusba (1990–2004).], Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, 2012. 520 o.

Szilágyi Imre

HISTORIOGRÁFIA

A múlt, mint történelem

Stefan Berger professzor itt ismertetendő könyve a *Writing the Nation* című sorozat befejező kötete, amely nagy ívű szintézisét nyújtja a sorozat korábbi darabjainak. Stefan Berger a nagyszabású kezdeményezés „spiritus rector”-a is egyúttal, hiszen a több kötetes vállalkozás mindenekelőtt az ő kezdeményezésére jött létre, s a sorozat egyéb kiadványai tematikájának a meghatározásában/kijelölésében is – gyaníthatóan – alapvető az ő szerepe. (A sorozat néhány egyéb tanulmánygyűjteményéről a *Klió* is beszámolt korábban.¹)

Stefan Berger egyébként már jóval korábban, körülbelül az 1990-es évek második felétől, számos egyéb kötetet és tanulmányt publikált, amelyek mind a nemzet problémájának a történetírásban betöltött szerepét elemezték.² A bochumi, Ruhr-vidéki egyetem professzora mindezzel egyfajta missziót is be kíván tölteni: szerinte ugyanis, főként az 1980-as évektől kezdődően Nyugat-Európában is (Kelet-Európában pedig mindenekelőtt 1990-től) a nemzeti paradigma visszatérése, megerősödése jellemző,³ s mindennek igen negatív következményei vannak. Stefan Berger meggyőződése,

-
- 1 Vö. Erős Vilmos: *Historiográfia tudásszociológiai aspektusból*. *Klió*, 2015/1. 22–27.
Erős Vilmos: *Egy diszciplína születése*. (Atlas of European Historiography. (The Making of a Profession 1800–2005.) Edited by Ilaria Porciani and Lutz Raphael. Palgrave Macmillan, New York, 2010.) *Aetas*, 2013/1. 222–230.
Káli Róbert–Törő László Dávid: *A nemzet és kihívói*. *Aetas*, 2014/4. 222–226.
Káli Róbert–Törő László Dávid: *A nemzet és kihívói: etnicitás, osztály, vallás és gender a nemzeti történelmekben*. 1. rész. *Klió* 2015/1, 28–34. 2. rész. *Klió*, 2015/2. 3–10.
Törő László Dávid: *A történetírás szerepvállalása az európai határvitákban*. *Klió*, 2016/4. 91–95.
 - 2 Vö. pl. Berger, Stefan, Mark, Donovan and Kevin Passmore (eds.): *Writing National Histories: Western Europe since 1800*. London/New York: Routledge. 1999.
Writing the Nation (A Global Perspective). Edited by Stefan Berger. Palgrave Macmillan, Basingstoke 2007.
 - 3 Vö. Szombat Tamás: *Visszatérés a nemzeti paradigmához? Nemzeti történetírás Németországban, Olaszországban, Franciaországban és Angliában 1945-től napjainkig*. *Klió*, 2007/1. 17–25.
Illetve Stefan Berger: *A Return to the National Paradigm? National History Writing in Germany, Italy, France and Britain from 1945 to the Present*. *Journal of Modern History*. 2005/3. 631–675.

hogy ennek gyökerei sokkal korábban keresendők, a modern európai történetírást ugyanis ab ovo, kezdettől fogva a nemzet idoluma („a nemzet által homályosan” ködképe) uralta, lényegileg az is teremtette meg. Az ezzel való szembesülés és leszámolás tehát a nemzeti látószög meghaladásának talán legfontosabb előfeltétele.

Mindentek megfelelően Stefan Berger a modern európai történetírás alapjainak felvázolásával kezdi érdemi mondanivalóját, amelynek fő időszakát a XVIII. században, a felvilágosodás korszakában látja. Ennek több előzményére a középkorban, kora újkorban is rámutat, amelyek közül talán a humanizmusnak a nagy nemzeti elődök felkutatására való törekvését emelhetjük ki.

Döntő periódus azonban a XVIII. század, a felvilágosodás, bár ez még mindig csak inkább előkészület a XIX. századi nagy fordulatra, amikor is a professzionális történetírás kialakulásával egyenesen áttörés következett be. Ennek ugyanis fundamentuma a nemzeti problematika, a nemzeti mesterelbeszélés középpontba állítása. Stefan Berger egyik alapvető (s némiképp meghökkentő) megállapítása a felvilágosodással összefüggően az, hogy bár ekkor is felvetődik az egyetemes szempont/látószög (pl. *Voltaire*, *Robertson*, *Condorcet* esetében), a nemzet fogalma/a nemzetközpontság itt is alapvető marad, tehát végső soron nem sikerül ennek az aspektusnak a meghaladása ekkor sem, amit alátámaszt például *Herder* átfogó hatása és szerepe is. Megjegyzendő, hogy már e fejezetekben is érvényesül Stefan Berger legfőbb módszertani alapelve, amely az egész kötetre (sőt a vállalkozás egyéb munkáira is érvényes, azokon egyfajta vezérfonalként végighúzódik): a komparatív, összehasonlító módszer (erről lesz még szó a következőkben), azaz példáit nem csak néhány „nagy nemzet” (angol, francia, német) történetírásából veszi, hanem meglehetősen alaposan kitér a kelet-európai (köztük a magyar! – utóbbiról szintén esik még szó), a balkáni, skandináv, dél-európai, németalföldi, svájci, osztrák példákra is, sőt utóbbiak tárgyalása bizonyos esetekben felülmúlja az előzőket.

Bergernek mindebben a sorozat korábbi kötetei szolgálnak segítségül, azaz többnyire az ottani „esettanulmányokat” hasznosítja szóban forgó könyvében, amelyeket persze túlnyomóan az illető régióból/nemzetből származó történészek készítettek. Mindez (azaz a tény, hogy Berger könyvében az előtanulmányokra épít, azokból merít) jelentős problémákhoz is vezethet. Például az 53. oldalon elfogadja, sőt szó szerint idézi egy korábbi kötet⁴ kijelentését, miszerint a történelem a skót empirizmus (*Hume*, *Guttrie*)

4 Vö. *Transnational Challenges to National History Writing*. Edited by Matthias Middei and Lluís Roura. (Basingstoke, 2013)

hatása alatt vált tudománnyá a XVIII. században, s pl. a göttingeni iskolára mindez a fordítások révén gyakorolt döntő hatást. A skót empirizmus, illetve az ún. „conjectural history” és az ebben az időben kibontakozó „eruditus” történetírás/történettudomány (amely a XIX. századi professzionalizmus közvetlen előzményének tekinthető, s amelyhez a „göttingeni iskola” is sorolható) között ugyanis alapvető különbség volt a történettudomány mibenlétének vonatkozásában, s ez az „eruditus” történetírás/történettudomány maga is egy hosszabb időszak, körülbelül a XVI–XVIII. század fejlődésének/alakulásának eredménye.

Amint előzőleg utaltam erre, a nemzeti szempont túlnyomóvá válása a történetírásban a XIX. századi professzionalizmusnak köszönhető, amely döntő áttörést hozott, hiszen egy alapvetően új paradigmát testesített meg. A történetírás azonban nem egyedül ül a vádlottak padján ebben a vonatkozásban, hiszen (a romantikának köszönhetően) egyéb tudományok, így a néprajz, a nyelvészet, az irodalom, a régészet, vagy a művészetek (irodalom, festészet, zene) is a nemzet bűvöletében alkotja meg kiemelkedő teljesítményeit.

Stefan Berger itt sorra veszi a XIX. századi nemzeti történetírás „nagy” alakjait, s előzetesen kitűzött módszertani elveinek megfelelően nemcsak a nagy nemzetek (főként a németek, akik persze a fő bűnösök), hanem a spanyol, portugál, olasz, holland, belga, ír, svéd, norvég, dán, finn, osztrák, svájci, román, szlovák, cseh, szerb, görög, magyar történetírás apostolaira is kitér. Ők nem ritkán látványos politikai tevékenységet folytattak, jelentős politikai szerepet/pozíciót vállaltak, tehát nem egyszerűen a nemzeti múltat rekonstruálták, hanem a nemzetépítésnek is aktív részesei voltak.

Szintén a korábbi kötetek⁵ anyagára, tanulmányaira alapozva mutatja be részletesen Berger az ebben a professzionalizálódásban döntő szerepet játszó intézményesülést, amelynek kezdetei még a XVIII. századra, illetve a XIX. század első felére nyúlnak vissza, de a perdöntő időszak ebben a tekintetben a XIX. század második fele.

Alapvető itt a nagy nemzeti összefoglaló szintézisek megjelenése,⁶ de

5 Vö. *Setting the Standards*, 2012. Institutions, Networks and Communities of National Historiography. Edited by Ilaria Porciani, Jo Tollebeek. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2012.

Atlas of European Historiography. (The Making of a Profession.) Edited by Ilaria Porciani and Lutz Raphael. Palgrave Macmillan, New York, 2010.

6 Vö. erről még Jo Tollebeek: *A Domestic Culture. The mise-en-scene of modern historiography*. In: *Approaches to Historiography*. (Edited by Vilmos Erős – Róbert Káli – László Dávid Törő) *Ethnographia et Folkloristica Carpathica* 19. (Műveltség és hagyomány XXXVII.) MTA/DE Néprajzi Kutatócsoport/Department of Ethnology, Debrecen, 2016. 28–43.

szintén fundamentális a levéltárak, a múzeumok, a történeti társulatok, a nagy forrásgyűjtemények (a Monumenta Germaniae Historica a minta), a szakfolyóiratok megszervezése, megalapítása és megindulása.⁷ Ezek kivétel nélkül mind a nemzeti látószög jegyében születtek (az elnevezéseik is erről tanúskodnak többnyire), azaz számukra a történelem azonos a nemzet történetével, céljuk a nemzeti önazonosság megteremtése, illetve a dicső nemzeti múlt iránti lelkesedés felkeltése volt.

Sajnos Berger nem vizsgálja azt az alapvető kérdést, hogy a nemzeti központú történetírás miért szorította ki az egyetemes történetírást (mint ahogy azt sem, hogy a férfiak miért szorították ki a nőket a professzionalizálódás folyamatából, egyáltalán kiszorították-e belőle)? Egyik legfőbb problémának viszont azt látom, hogy Stefan Berger nem vizsgálja a professzionalizmus és a XIX. század másik nagy tudományos paradigmájának, a pozitívizmusnak a viszonyát, bár a kettőt (a szakirodalom jelentős, túlnyomó részével ellentétben) többnyire nem is keveri össze.

Hiszen valami mélyebben fekvő oka, motívuma mégiscsak lehet annak, hogy a század nagy történettudományos vitáiban (*Buckle*-vita, *Lamprecht*-vita, *Simiand–Seignobos*-vita, később *Bury–Trevelyan*-vita) az egyetemes történelem szempontjait reprezentáló pozitívizmus vereséget szenved, s a történettudomány nem a pozitívizmus, hanem (a historizmushoz igencsak közel álló, azzal majdhogynem azonos fogalomnak tekinthető) a professzionalizmus jegyében építkezik és intézményesül.⁸

Másképp Berger azt a „tényt”, jelenséget sem vizsgálja a professzionalizmussal kapcsolatban, hogy mindez milyen szerepet játszott a dilettáns, viszont sokszor a faji elvet képviselő történeti mítoszokkal való leszámolásban (vö. *Gobineau*, *Chamberlain* munkái, Németországban a völkisch ideológia, Magyarországon a turanizmussal kapcsolatos viták, illetve például a *Marczali Henrik* ellen intézett támadások bizonyítják mindezt).

Ezzel szemben arra helyezi a fő hangsúlyt (s itt elsősorban szintén egy korábbi kötet tanulmányaira támaszkodik),⁹ hogy milyen szempontok/kategóriák jelenthettek kihívást/alternatívát ezzel a nemzeti látószöggel szemben. Ezek a kategóriák: osztály, faj/nép, helytörténet, vallás, amatőr történetírás, társadalmi nem, birodalmi, globális szempontok érvényesítése. A felsorolt kategóriák egyúttal értékelő megállapításokat, tartalmat is jelente-

7 Vö. Atlas of European Historiography. (The Making of a Profession.) i.m.

8 Vö. Romsics Ignác: Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel. Osiris Kiadó, Budapest, 2011.

Erős Vilmos: Modern historiográfia. Budapest, 2015.

9 Vö. The Contested Nation (Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories), Eds. Stefan Berger, Chris Lorenz, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2008.

nek, Berger (és feltehetőleg a sorozat többi történésze szerint) ugyanis ezek alternatívát jelenthettek volna a nemzeti szempontokat meghaladó, pozitívabb történeti megközelítési mód kialakítására.

Alapvető a nemzeti szempont túlnyomóvá válásában az európai történetírásban az első világháború, illetve a két világháború közötti időszak, kapcsolva azután mindehhez a második világháborút is.

Berger szerint a nemzeti aspektus mind a győztes, mind a vesztes nagyhatalmaknál meghatározó maradt. Előbbieknél a háborús felelősség/bűnösség igazolására, utóbbiaknál (egyebek mellett) ennek cáfolatára, illetve az új hatalmi helyzet és a békeszerződések döntései igazságtalanságainak bemutatására szolgált. Különösen virulens volt a nemzeti szempontok/söt egyenesen elfogultság érvényesítése az újonnan létrejött államok esetében, azaz többnyire Kelet-Európában, ahol a fennálló helyzet történelmi előzményeinek, legitimitásának bizonyítása volt a fő téma. Ezt a nemzeti szempontot tovább erősítették (Magyarországon is, sőt itt különösképpen) a szintén újonnan létrejött autoriter és fasiszta rendszerek, amelyeknek Németországtól, Olaszországtól és Spanyolországtól kezdve Romániáig, Ausztriáig és Magyarorszáig alapvető ideológiája volt a nacionalizmus, a nemzeti-faji magasabbrendűség bizonyítása és az antiszemitizmus. Természetesen itt joggal vethető fel az a kérdés és kifogás, hogy Berger a nemzeti gondolat minden formáját egybemossa, s nem tesz jelentősebb különbséget a konzervatív és a faji gondolat képviselői között, pedig az előbbieket folytonos, olykor ádáz küzdelmet vívtak a faji ideológiával és a fasiszmissal szemben. (Vö. pl. Iorga esetét Romániában, akit végül is a Vasgárda végzett ki. *Bra-tianuék* Iorga-ellenességéről sincs Bergernek tudomása, pedig ez éppen a nemzeti elfogultság kritikája is volt.)

Berger inkább csak a különböző emigrációk működésében/tevékenységében (*Eduardo Tortarolo* tanulmányára hivatkozva főleg) lát a nemzeti szempont érvényesülésével szemben alternatívát, különösen a német, olasz, spanyol (némileg a magyar) szerepét emeli ki ebben a vonatkozásban.

Ezzel a nemzeti látószöggel szemben még a marxista történetírás és persze a Szovjetunió nyújthatott volna komolyabb ellenszert, panaceát, amit *Pokrovszkij* tevékenysége véghez is vitt az 1920-as években. Berger szerint azonban végül a marxizmus és a Szovjetunió is fokozatosan a nemzeti ideológia hatása alá került, s a 30-as évektől kezdve (Sztálin végleges uralomra jutásától) egyre inkább meghatározóvá válnak itt is a nemzeti/nacionalista megfontolások, s ez a tendencia különösen a második világháború alatt erősödik fel.

Hozzá kell tenni azonban, hogy nemcsak Kelet-, hanem Nyugat-Európára is sok vonatkozásban érvényesek a fenti megállapítások Berger

professzor szerint. Itt némi elképedéssel olvassuk aztán (amint erre részben korábban utaltam), hogy a whig történet szemlélet nacionalista felfogásával, alapállásával szemben, pl. a kommunista *Morton* 1938-as összefoglalása jelentett volna demokratikusabb, az alsóbb társadalmi rétegek, a nép történetére fókuszáló opciót (amely persze az osztályharcon alapult).

Stefan Berger könyvének utolsó nagyobb fejezete a második világháború utáni historiográfiai folyamatokkal foglalkozik. Erre a részre is jellemző a széleskörű, globalításra törekvő áttekintés, s a kommunizmus kapcsán különösen jelentős hangsúlyt kap a kelet-európai térség, illetve a Szovjetunió. Berger megállapítása szerint viszont minden területre jellemző a nemzeti mester-narratíva kontinuitása/továbbélése, ami persze különböző formákban és különböző motívumokból történik, ezt ezek színezik. Németországban például a nagyobb váltás csak a Fritz Fischer-vita után következett be, Nyugat-Európában (Angliában és Franciaországban) pedig a kommunista történetírás (pl. *Eric Hobsbawm* és *Albert Soboul*) alapvetően megkérdőjelezte ezt a pozíciót. Utóbbi ráadásul a kelet-európai marxizmustól előnyösen különbözik abban a tekintetben, hogy nem volt feladata a fennálló hatalmi berendezkedés igazolása. Igen kérdéses viszont Bergernek az az értelmezése, hogy Kelet-Európában a kommunista rendszerek (nemzeti kommunizmusról beszél) folytatták a nemzeti narratívát, tehát ők sem jelentettek törést ebben a vonatkozásban. (Pl. a lengyel történészek [vö. 312. o.] túlnyomóan a nemzeti keretek között írták a történelmet, s szinte teljesen negligálták az osztály kategóriáját.) A nemzeti kommunizmus kérdéses voltáról egy korábbi írásomban már értekeztem,¹⁰ ezért itt inkább azt kérdőjelezném meg, hogy a kommunista rendszerek/a marxista történetírás kelet-európai változata folyamatosan a nemzeti szempontokat érvényesítve írta volna a történelmet. Az ezzel kapcsolatos kutatások ugyanis éppen nem ezt bizonyítják, csak Magyarországon számos példát lehet hozni annak bizonyítására, hogy a nemzet helyett igenis az osztály és az osztályharc áll a „mesterelbeszélés” középpontjában. [Berger állításának cáfolatára példaként lehetne felhozni a *Szabó István* ellen intézett támadásokat, az *Eckhart Ferencet* kipellengérező ún. „második Eckhart-vitát”, a *Mályusz Elemér* által kezdeményezett népiségtörténeti kutatások megszüntetését, a régi, „polgári” történészek (*Kosáry Domokos*, *Benda Kálmán*, *Berlász Jenő*, *Wellmann Imre*) marginalizálását, esetenként bebörtönözését, a *Guszev-ügyet*, általában is a szláv, orosz

10 Vö. Erős Vilmos: *Bűvölet nélkül – félúton*. (Elmélkedések Romsics Ignác könyvéről) Valóság, 2013/5. 80–92.

történelem és történetírás szempontjainak túlzott érvényesítését, akár az ókori történelem területén is.]¹¹

Sokkal meggyőzőbb az az érvelés,¹² miszerint a kelet-európai kommunista történetírásokat nagyarányú szakmai színvonalcsökkenés jellemezte, aminek egyik döntő faktora a szakképzetlen „káderek”, amatőrök uralkodó pozícióba kerülése volt a történetírásban. Az ő egyetlen érdemük a nép (= párt) érdekeinek/szempontjainak érvényesítése volt, s ezért volt szükség az 1960-as, 1970-es években (sőt később, a különböző időpontokban végbement rendszerváltozások után is) az ún. reprofesszionalizációra, amelyet Berger meg sem említ.

Stefan Berger professzor szerint ennek az általánosan érvényes nemzetközponturny európai szemléletnek a meghaladására (amelyet Nyugat Európában a hidegháború alapvetően motivált) főként az 1960-as 70-es években történt kísérlet, pl. a francia *Annales*, a brit marxista történetírás (*Past and Present*) és a német *Geschichte und Gesellschaft* köréből. Ezek előtérbe állították a társadalomtörténetet, a komparatív szemléletet és az interdiszciplinaritást, amelyek mindegyike a nemzeti keretek meghaladását involválta. Részben azonban következetlenek voltak ezek a törekvések, s maguk is nemzeti keretekben „ragadtak” (pl. *Hans Ulrich Wehler*ék társadalomtörténete leszűkült a német fejlődés vizsgálatára, de *Fernand Braudel* is a francia identitás kérdéseinek boncolgatásával végzi történetírói pályafutását). Másrészt az 1970-es, '80-as évektől kezdve egész Nyugat-Európában a nemzeti paradigma újbóli megerősödése/visszatérése jellemző,¹³ ami lényegében egy máig elhúzódó, meghatározó folyamat. Ezt csak erősítették az 1989/90-es kelet-európai, illetve röviddel ezután az orosz majd balkáni változások, ahol az újonnan/ismét alakult nemzetállamok döntően a saját létük igazolásához használták fel a történelmet (konstruálták meg azt). Inkább a nyugat-európai elemzve füzi hozzá Berger, hogy ezek az újonnan ismét roppant mód felerősödő nemzeti narratívák persze kritikusabbak, inkább hajlanak az önreflexióra, de az alapvető paradigma mégis és továbbra is a nemzeti. (Különösen a skót, katalán, az észak-olasz, flamand-vallon, ciprusi görög–török veszélyes/és szimptomatikus szerinte e jelenségek közül).¹⁴

11 Vö. *A harmadik út felé*. (Szabó István történész cikkekben és dokumentumokban.) Összeállította, sajtó alá rendezte, jegyzetekkel ellátta: Erős Vilmos. Lucidus Kiadó, Budapest. 2006.

Vörös Boldizsár: „Nagy Péter 1703 és 1710 között tizenkilenc ízben küldött tüzértiszteket Rákóczinak és két ízben ágyúkat.” *Propagandisztikus történelemhamisítás a szovjet–magyar jó kapcsolatok megalapozása érdekében*. Századok, 2013/1. 131–159.

12 Romsics Ignác: *Clio bővületében*. i. m.; Erős Vilmos: *Modern historiográfia*. i. m.

13 Vö. Szombat Tamás: *Visszatérés a nemzeti paradigmához?* i. m.

14 Vö. ehhez még *Setting the Standards*, 2012. i. m.

Érdekes (viszont a korábbi gondolatmenetéből logikusan következő) módon Stefan Berger szinte egyáltalán nem foglalkozik a „nyelvi, antropológiai fordulattal” és a posztmodernnel, holott az 1970/80-as években lehet, hogy legalább akkora szerepe volt ennek, mint a nemzeti paradigma visszatérésének. Sőt előbbi a nemzeti látószög meghaladásának egyértelmű alternatívája, s nagy kérdés, hogy végül is melyiknek volt nagyobb jelentősége/hatása az utóbbi évtizedekben. Berger főként a „Writing the Nation” előmunkálataira támaszkodva¹⁵ változatlanul több új, modern opciót jelenít meg a nemzeti mesternarratíván történő túllépésre, kapcsolódóan a XIX. század végi folyamatokhoz, így például: a hely és a regionális történelem, az európai történelem, a globális történelem, a birodalmi/a birodalmi keretekre összpontosító történetírás.

Hogyan lehet összegezni a Stefan Berger könyvéről a fentiekben elmondottakat?

Egy korábbi, a „Writing the Nation” sorozat egy előző kötetéről szóló ismertetésemben¹⁶ némileg hiányoltam, hogy az ott tárgyalt kötetben a nagy mennyiségű adat- és információ tömeghez kissé szűkmarkú az értelmezés. Stefan Berger ebben a kötetében megkapjuk azt az interpretációs keretet, amely a teljes sorozat alapjául szolgál (függetlenül attól, hogy a nagyszabású vállalkozás közreműködői mennyiben azonosulnak a „spiritus rector” elképzeléseivel).

Úgy gondolom, hogy Stefan Berger törekvése feltétlenül méltánylandó és tiszteletet érdemel, hiszen jelenleg valóban reális veszély/probléma egész Európában (sőt világszerte) a nacionalizmus, a nemzeti elfogultság ideológiájának visszatérése/felerősödése, amelynek tüzét „valóban” nem utolsósorban (sőt talán kifejezetten elsősorban) a történettudomány és a történetírás műhelyeiben csiholják.

Véleményem szerint azonban Berger könyve (számos részletkifogást említettem a korábbiakban) [s így ez mutatis mutandis az egész vállalkozásra érvényes] sok vonatkozásban túlságosan *esszenciális* jellegű, ami nem utolsósorban a korábban felidézett küldetéses alapállásnak köszönhető. Ha végigpásztázunk a kötetben, akkor ugyanis az derül ki, hogy a történetírást, történettudományt Európában a kezdetektől fogva egészen máig a nemzetközpontúság, a nemzeti elfogultság, a nemzet kategóriájára építő „mesternarratíva” jellemezte, s ez (bár vannak eltérések/különböző változatok) mindenképpen meghaladandó, negatív pozíció. Amint az előzőkben jeleztem, egy alapvetően historiográfiai

15 Vö. *Transnational Challenges to National History Writing*. i. m.

16 Vö. Erős Vilmos: *Egy diszciplína születése* i. m.

megközelítéstől joggal várható el, hogy nagyobb megértést tanúsítson (s így azokat behatóbban elemezze) a különböző változatok, az eltérő formák és funkciók iránt, s a sokszor jogos bírálattal mellett magyarázatot adjon arra, hogy az egyes korokban, periódusokban miért is volt alapvető, került előtérbe a nemzeti szempont, s ennek milyen sajátos megnyilvánulási formái voltak. Hiszen például a XIX. században igen nagy kérdés, hogy csak a professzionális történetírás, történettudomány „nyakába lehet-e varrni” a nemzeti mesternarratívát, ugyanis éppen Berger utal rá, hogy más szellemi irányzatok/tevékenységi formák is a nemzetet állították a középpontba. (Mint ahogy nem lehet igazán arról beszélni, hogy a történészek szorították ki a nőket a professzionális történettudományból, hiszen máshonnan, pl. a politikai életből is kiszorultak, mindennek tehát egy sokkal általánosabb motívuma van.)

Másképp arra sem kapunk magyarázatot, hogy végül pl. a pozitívizmussal és a marxizmussal szemben miért a professzionális történetírás lett a vezető paradigma a XIX. (de csak a XIX.) században?

Azaz összességében az a véleményem, hogy – paradox módon, hiszen történeti munkáról van szó – Berger könyve nem eléggé érvényesíti a történeti szempontokat, amit világosan bizonyít az is, hogy végig professzionális történetírásról beszél a könyvben (s az ezáltal megtestesített nemzeti szempontokról), pedig ez csak a nyugat-európai történettudomány XIX. századi formájára érvényes kategória. A XX. században egy alapvetően új mintáról, a „szcientista”, társadalomtudományos történetírás, történettudomány paradigmájáról beszélhetünk, amely jóval nagyobb volumenű, mint ahogy ez Stefan Berger könyvében megjelenik. Ez a társadalomtudományos paradigma (Amerikában New History, Európában Annales, Past and Present, Geschichte und Gesellschaft, Quaderni storici, Nuova Rivista Storica Italiana... stb.) alapvetően nem nemzeti kategóriákat használ, s inkább a XIX. századi pozitívizmushoz is kötődő egyetemes és összehasonlító szemléletet/módszereket alkalmaz.

Szintén nem a nemzet- (és politika-) történet a centrum az 1970-es évektől kibontakozó posztmodern (a maga nyelvi és egyéb – esztétikai, etikai, újabban materiális – fordulataival) és a történeti antropológiai szempontokat (sőt műfaját) érvényesítő alapállásban, ami szinte teljesen elsikkad Berger kötetében (illetve számos előtanulmányban).¹⁷

Azon persze lehet vitatkozni, hogy melyiknek volt/van nagyobb hatása (pl. a szélesebb közönségben), de erről statisztikai adatok nincsenek, legfeljebb elszórtan, s attól tartok, az irodalomtörténet folyamatainak megí-

17 Vö. Erős Vilmos: Historiográfia tudásszociológiai aspektusból. i.m.

télésében sem az a perdöntő, hogy Eszterházy Péter vagy Michel Tournier műveit hányan olvassák?

Ugyanakkor Stefan Berger könyve mégis sokkal jobban érvényesíti a történeti szempontokat a történetírás történetének a bemutatásában, mint pl. *Alun Munslow* 2012-es „összefoglalása”,¹⁸ amely pl. egyáltalán nem fordít figyelmet a különböző nemzeti változatokra (a kelet-európaiakat meg sem említi!!!), szinte kizárólag angol nyelvű irodalmat használ, alig 200 oldal terjedelmű, de a professzionalizmus fogalmával sem sokat bajlódik, s előrevetíti a történetírásnak a jövőben megvalósuló, Munslow által óhajtott új formáit (graffiti, videojátékok, különböző performance-ok stb.), ami mármár a kötet komolyságát veszélyezteti.

Különösen kiemelném az ehhez szorosan kapcsolódó egyetemes szempontot, azaz azt a mérhetetlen energiát igénylő törekvést, hogy ne csak (alkalmanként ne elsősorban) a nagy nemzetek, hanem az eddig perifériaként kezelt „kisebb” nemzeti történetírásokat is számba vegye, ami nyelvi szempontból is hallatlan kihívás (bár természetesen maga Stefan Berger sem ismerheti az összes itt megszólaltatott nyelvet, de azért az angolnál lényegesen többre támaszkodik).

Mindez azt is jelenti, hogy Stefan Berger vállalkozása¹⁹ akár emberfeletinek is minősíthető, de az egészen bizonyos, hogy hosszú évekre támpontot és nyersanyagot ad a historiográfiai elmélkedésekhez, kutatásokhoz és oktatáshoz. Attól tartok, ez is volt Stefan Berger célja.

Stefan Berger (with Christoph Conrad): *The Past as History. (National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe.)* (A múlt, mint történelem. Nemzeti identitás és történelmi tudat az újkori Európában) Writing the Nation, Basingstoke, 2015. 570 o.

Erős Vilmos

18 Vö. Alun Munslow: *A History of History*. London and New York: Routledge. 2012.

19 A *Writing the Nation* sorozat kötetei közül említhető még: *The Uses of the Middle Ages in Modern European States (History, Nationhood and Search for Origins)*, Eds. R. J. W. Evans, Guy P. Marchal, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2011; *Disputed Territories And Shared Pasts (Overlapping National Histories in Modern Europe)*, Eds. Tibor Frank, Frank Hadler, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2011.